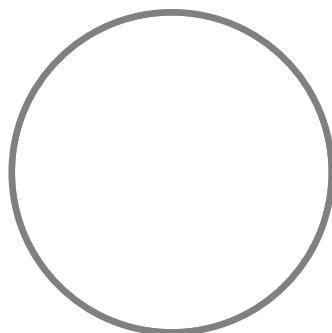

Ferid Buturović

KUĆA MOSTARSKOG KADIJE
Sjećanja skojevca - ilegalca i partizana

Sarajevo, 2016.

Izdavač:

Ferid Buturović

Naslovna strana i dizajn knjige:

Buturović Adi i Demirović Safet

Štampa:

IC Štamparija Mostar

Za Štampariju:

Ibro Rahimić, direktor

Suizdavač:

UPRAVNI ODBOR SABNORA KANTONA SARAJEVO

Tiraž: 200

Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

821.163.4(497.6)-94

BUTUROVIĆ, Ferid

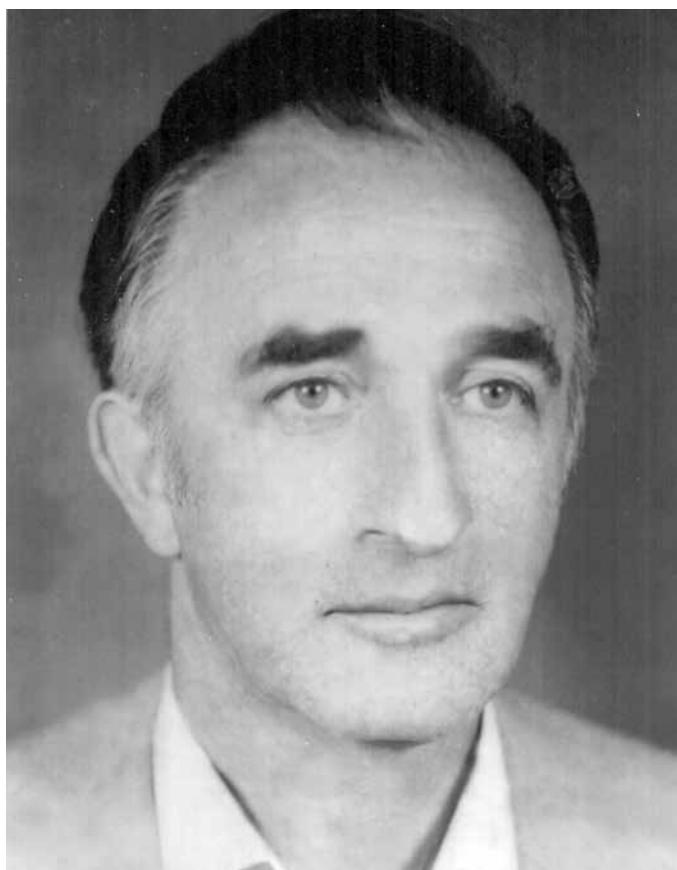
Kuća mostarskog kadije : sjećanja SKOJ-evaca -
ilegalaca i partizana / Ferid Buturović. -
Sarajevo : autor, 2015. - 191 str. : ilustr. ; 21
cm

ISBN 978-9926-408-16-9

COBISS.BH-ID 22518278

O autoru

Buturović Ferid, rođen 1926. godine, diplomirao i doktorirao na Pravnom fakultetu u Sarajevu; Prvoborac, nosilac "Partizanske spomenice 1941. i više ratnih odlikovanja. Zatvorenik i logoraš zloglasne "Mamule"; Objavio više članaka u stručnim časopisima. Živi u Sarajevu, sretan otac dva sina i troje unučadi.

Sjeća se i piše:

Knjigu posvećujem palim borcima Mostara

UVOD

SVIJETLA STRANA BH POVJESTI

Ferid Buturović "Kuća mosarskog kadije", Mostar, 2015.

Mr. Sci GRADIMIR GOJER

U pravoj poplavi raznih svjedočanstvenih štiva, koja bi da kažu svoj pravorijek o povjesnim događanjima na bh. tlu javlja se rukopis skojevca, danas čestitog sjedine, Ferida Buturovića Kuća mosarskog kadije. Rijetko kompleksno pitanje onih skojevaca i uopće boraca – antifašista, koji su poticali iz obitelji begovata, vjerskih učitelja i inače ulleme, u rukopisu Ferida Buturovića dobiva snažni proplamsaj, ne tek i samo svejdočanstvenog karaktera...

Ferid Buturović, dakle, ne svjedoči samo, on vrlo vješto formira u književnom smislu storiju od svakog događaja koji je u njegovom, kao i životima velikog broja antifašista u BiH, značio onu svjetlu stranu bh. povjesti, kada je ljudskost dokazivana jedinim logičnim putom- putom antifašističkog logiciranja i angažmana!

Ferid Buturović svoju knjigu natapa činjenicama osobne boračke epopeje, koja ga je vodila onim putovima svjetla protiv ugnjetavajuće fašističke tame, kojima je mladi Buturović želio hitati...

Međutim, to je upravo kvalitet Buturovićevog svjedočanstva. Pripovjedanja. Ferida Buturovića ne uzmiče pred krupnim temama i krupnim problemima proizišlim iz takve tematike. Njegova knjiga Kuća mostarskog kadije više je od svjedočanstva, čak više od proste memoaristike,

ona ima gabarite jednog proznog omaža narodno-oslobodilačkom pokretu i antifašističkoj suštini angažmana svih boraca u ovom časnom pokretu otpora.

Buturović je tematski, a o idejnom aspektu da i ne govorim (!!!), rijetko dosljedan svjedočanstveni pisac. Prikazi situacija kroz koje je, kao maltene dječak, u vihorima Drugog svjetskog rata prolazio osim doze autentičnosti imaju zrelu auru literarnog oblikovanja, tako da Buturović nikada ne ostavlja stvari, tek na golom svjedočanstvu i opisu svega onoga što je činilo njegovu uzbudljivu revolucionarnu mladost.

Ovu knjigu toplo preporučujem za izdavanje, ali smatram da se njenom humanističkom srčikom i kompletним angažiranim antifašističkim pledoajeom ne trabaju baviti samo povjesničari i književni znalci. Ona je, prije svega, jedan svjedočanstveni bedeker suštinom revolucionarnog življenja jedne generacije, koja može ponijeti epitet da je živjela časno i svojoj domovini u trenutku fašističke agresije u Drugoj svjetskoj vojni podarila slobodu i istinske humanističke okvire življenja za dvadeseto i dvadeset prvo stoljeće.

Zato SABNOAR može biti ponosan bude li izdavačem ove vrijedne knjige.

Sarajevo 3.11.2015 g

I DIO

I. ILEGALAC

1. Aganuša i Sakib

Obavijest Ese Hadrovića, sekretara kvartovskog jezgra Saveza komunističke omladine za mostarski kvart Cernicu, da krećem u partizane iz kuće Aganuše i njezinog sina Sakiba Aganovića, bojkotovanih odlukom Gradskog komiteta, iznenadila me do nevjerice. Posmatram ga pažljivo. Možda me provjerava znam li nešto što ne bih trebao znati. I ja njega -zna li da sam i ja od jutros pod bojkotom. Pravi se da ne zna ili doista ne zna. A ja – zaista ne znam ništa što ne bih trebao znati!

Pitam se zatečen: zar doista pripadam svijetu takvog i tolikog nepovjerenja? Uz to kako neobičan sticaj okolnosti: bojkotovana Aganuša i njen sin Sakib primaju me u svoju bojkotovanu kućicu da bi me odatle kuriri Gradskog komiteta izveli na oslobođenu teritoriju. Odatle, iz tog prokletog stana od ilegalnog pokreta Mostara, krećem u neizvjesnost najdražim, borcima sa kojima sam doskora na mostarskim sokacima preživljavao dječaštvo... Oni će, siguran sam, radost susreta zamijeniti prezriom mene – bojkotovanog. Okrenuće mi leđa kao okuženom...

*Ibro Frko, član gradskog komiteta SKOJA, sa SKOJ-evcima: Buturović,
Kapetanović, Balić u Velikom parku oktobar 1941. godine*

Uprkos svemu idem u neizvjesnost. Vjerujem drugovima, pokretu. Povjeravam im vlastiti život.

Razmišljam tren-dva, opreza radi! Nije li to zamka? Možda je stan Aganuše mjesto egzekucije... Mnogo priča se o ovom stanu plelo. Sve je moguće. Pa i najgore...

Ipak, ne. Eso me ne bi tako "isporučio". Izbjegao bi da bude moj krvnik... Vjerujem mu. Kako i ne bih. Toliko smo odigrali utakmica loptom-krpenjačom po mostarskim sokacima; štiglića ulovili na pustarama ispod Stoca, povjerili jedan drugom pubertetskih očijukanja (... "pogledala me, izustila pozdrav, meni zaustavila dah!"); prepisali jedan od drugog bezbroj pismenih školskih zadataka; proveli, šesnestogodišnjaci, u istoj zatvorskoj ćeliji nekoliko dana u oktobru 1941. godine; dobili istom prilikom batine; preživjeli prijetnje i psovke zapjenušanog šefa gradske ustaške policije, zloglasnog Roke: "Visiće nasred Musale, majku vam komunističku, Lenjina i Staljina pride!" Pušteni potom iz zatvora na intervenciju zgroženih, uglednih građana Mostara predvođenih Omer eff. Kalajdžićem, koji su poručili ustaškom Poglavniku u Zagreb: hapsite jetime, a razbojnici i zlotvori vladaju gradom!

Znamo se u dušu...

Aktiv SKOJ-evaca VI razreda Mostarske Gimnazije, decembar 1941. godine

- Iz Aganušina stana–ponavljam, tražim potvrdu potvrde–želim razbiti nevjericu do kraja...

2. Stan prokletih

Aganuša i njezin sin Sakib bili su puka sirotinja,više gladni nego siti.

On – tipični besprizorni iz romana Maksima Gorkog... Gradski hamalin, uvijek u potrazi za tovarom...

Ona - sluškinja svima i svakom. U gazdinskim i aginskim kućama obavljala je poslove koje drugi nisu htjeli ili mogli obaviti za fildžan ulja, fišek brašna, graha ili riže... Uz to snabdijevala je mahalu švercovanim duhanom i čatima – prodavala za polič škiju na fišek– šaku duhana umotanu u komadić novinske hartije. Uvijek u strahu od policije i finanaca.

Tako su preživljivali. Jedva sastavljali kraj s krajem. Bojkot je znatno umanjio i te izvore kakvih-takvih prihoda.

Živjeli su u malom stanu, nadnesenom nad obalu Neretve, pogodnom za ilegalce. Lako se skokom preko niskog zida izlazilo na stijene uvijek nabujale rijekepa nestajalo u labirintu pećina.

Sa odlukom Komiteta o bojkotu Aganuše i Sakiba upoznao me Ahmet Lakšić “Brzi”, sekretar Gradskog komiteta SKOJ-a kada me, po povratku iz logora Mamula, u kome sam proveo cijelu 1942.godinu, uveo u kvartorsko jezgro SKOJ-a Cernice. Razloge mi nije saopćio, čak ni nagovijestio. Rekao mi je samo da su prezreni, osuđeni na život prokuženih. Doznajem, kućna im vrata nisu otvarile ni najbliže komšije

Samo bi neki napredni omladinac, izvršavajući dobijeni zadatak, odškrinuo vrata, ubacio u avlju bojkotovanih crknutu kokoš, mačku, pticu ili štakora u raspadanju ili, zavitao strvinu pred sobna vrata, zalupio kućna iz sve snage potvrđujući tako da su bojkotovani još jedanput kažnjeni.

Niko nije znao zašto su osuđeni na bojkot... Teško su se ogriješili o pokret, znalo se samo toliko –dovoljno za znatiželjne. Ali šta su učinili- ostajala je nepoznanica... Raspitivati nepoželjno - bila bi to potvrda nepovjerenja u rukovodstvo... Šuti, vjeruj komitetu, provodi direktivu! Bojkotuj ako je to nalog komiteta i najbližeg, pa i rođenu majku, jer je komitet utvrdio da je grješnica... I ne raspituj zašto, ako razlozi nisu bili očigledni, saopćeni na sastancima posredstvom organizacije ili objavljeni u ilegalnom Biltenu Gradskog komiteta! Ovaj je tokom cjelog rata štampan u bunkeru iskopanom ispod patosa kuhinje porodične kuće Muštovića na mostarskoj Luci i odatle rasturan u sve ilegalne organizacije grada.

Prjetnja tučom prosjaku Cojli na Musali bila je opomena svima, na to me je upozorio "Brzi" – ilegalno rukovodstvo se mora bezrezervno slijediti! Autoritet komiteta je bio neupitan – u organizaciji grada apsolutan.

3. Cojla

Preklinjem Brzog, molim ga kao Boga. Ne mogu to, ne mogu! Ne smijem mu reći – neću! Njemu - "Brzom", sekretaru Gradskog komiteta SKOJ-a, nesumnjivo omladinskom autoritetu.

Ispit je to tvoje revolucionarne svijesti po povratku iz logora – rekao je... Da se utvrdi jesи li ostao onako revolucionaran kakav si bio prije hapšenja i boravka na Mamuli...

Kako bih to mogao, kako su mi mogli namijeniti takav ispitni zadatak - da učestvujem u premlaćivanju Cojle! Invalida. Leži dan–noć na kolicima, sklepanim od komada lima i od dasaka položenih preko malih točkića...Prosjak, bez obje noge. Ne kukumače nad užasnom sudbinom. Zahvalan pogledom za novčić koji mu se ubaci u umašćeni fes,jedva zamjetne crvene boje – ispran kišom i snijegom; ta pokrivka glave uvijek je ispred njegovih kolica; poziva izgledom: udijeli !

Gradski komitet je objavio, obavještava me “Brzi”, da sa svojih kolica, uvijek postavljenim na Musali, naspram ulaza u Centralni gradski park, sastajalište crvene omladine Mostara - Cojla promatra i pamti: ko je?, kada i s kim ušao?, koliko se zadržao?, kada izašao?, s kim i gdje se zaputio iz parka? Dojavljivao je podatke policiji, uztvrdi je, navodno, Gradski komitet u svom Biltenu, na osnovu kojih je policija određivala svoje akcije, vrijeme, trajanje i mjesto racije.

Ne sumnjam u istinitost tih navoda. Cojla je zaslužio osudu i kaznu. Ali da ga se tuče! Takvog nemoćnog!? Ne, u izvršenju takve kazne ne mogu da učestvujem.”Brzi” dodaje da bi bio uvjerljiviji: “Zato je izdata direktiva: zaobilaziti park, ne sastajati se na njegovim klupama, pa ni na onim najzaklonjenijim... Pod paskom policije je. Ne rizikujte!”

I, evo – Brzi mi saopćava: određen sam u grupu koja će izvršiti odluku Gradskog komiteta – tući Cojlu, saopćiti mu prethodno presudu – treba da plati batinjanjem izdaju – cinkarenje.

– Ne mogu ja to! Bolestan sam. Ležim. Pošao sam u Balića apoteku, tu na uglu cerničke ulice da uzmem lijekove – lažem Brzom, pokušavam da se izvučem.

Neću da učestvujem u tući nemoćnog! Ne, ne, za to nemam snage! Preklinjem Brzog, proklinjem sebe, Cojlu, njegovu bijedu, cinkarenje. Znam, tući će ga, uz moje ili bez mog učešća. Platiće za činjeno...

Brzi neće da me čuje – saopćava mi mjesto i vrijeme sastanka borbene grupe. Borbene grupe!!! Grupe jada da tuku jadnijeg... “Borbene” – da uprazni bijedne nagone na nemoćnom bijedniku...

4. Otpadnik

Nisam otiošao. Nisam učestvovao u akciji. Izvedena je bez mene. Iza mene je ostala neprospavana noć. Izašao sam zorom na ulicu, lutao gradom izgubljen. Oko podne našao sam se na vratima stana Brzog. Saopćio mu – nisam opravdao povjerenje. Grješnik sam – postao “pobjegulja”.

– Evo me “Brzi” – sudite mi! Nisam imao revolucionarne svijesti. Kukavica, izdajica – sve najgore!

– Gradski komitet ti je izrekao bojkot do odluke revolucionarnog suda – dočekao me očito ljut. Jest, tebi. Zbog izdaje – saopćio mi je odluku Komiteta. Još danas pređi u stan iz koga ćeš krenuti u partizane. Pripremi se. Donio sam ti vojničke čakšire i cokule.

Izdajnik sam dakle, osuđen prije suđenja. Pribijen na stub srama. Iznevjerio sam ono što mi je postalo sveto-najsvetije, čemu sam predao cijelog sebe... Izdao sam

revoluciju... Za tamo nekog Cojlu. Pa se trznuh, ispravih: ne radi Cojle, ne radi njega— radi sebe si izvršio izdaju. Studio si sebi, ne Cojli. On je bio povod, goli povod. Svojoj savjesti sam sam presudio. I neka sam. I opet bih. Da sam učestvovao u akciji ne bih bio ono što sam – čovjek sa savješću. Zar bih mogao živjeti sa tim teretom saučesništva u premlaćivanju jadnika kakav je Cojla.

5. Bojkotovani

Znao sam šta me čeka...

Podsjetih se na nekoliko bojkotovanih drugova.

5.1. Hamid Vuk

Susreo sam Hamida Vuka, druga iz gimnazijskih dana, trećeg – četvrtog dana po povratku sa Mamule. Išli smo u susret jedan drugom kod Centralnog parka na Musali. Pogledao me je, nestao u uskom prolazu iza gradske banje.

Vučina – takav je bio i izgledom i naravlju - nagloj, uvijek spremnoj za sukob. Naš štit i udarna snaga u čestim sukobima sa fašistima - frankovcima u razredu, hodnicima i dvorištu Gimnazije. Ciganče iz Pasjaka, sin ratnog invalida, bez noge, obućara. Uvijek sam ga vido kako kucka po cipeli nabijenoj na kalup, kada bih vraćao ili uzimao novu knjigu od Hamida, bibliotekara naše ilegalne gimnazijske biblioteke.

Hamid je nestao u uskom prolazu kod gradske banje, izbjegao susret dosljedno pravilima bojkota. Doznajem od Reufa Đabića, našeg druga, da je bio u udarnoj grupi

atentatora na četničkog vojvodu Jevđevića, koji je dogovarao obračun sa partizanima na sastanku sa ustaškim glavešinama Mostara, u auli hotela „Neretve“. Vučina je “istrčao pred rudu” i pored izričite zabrane pripucao na zlikovce prije određenog vremena. Pobjegao je pred potjerom na pećine Neretve, umjesto Dugom ulicom. Ugrožio Peru Krajinu, Hilmu Ćišića, Mirka Konjevodai ostale učesnike akcije.

Bila je to kazna za neposluh, samovolju, nedisciplinu...

Pri prolazu pored mene, video sam u uglovima njegovih očiju suze.

Uhvaćen je u jednoj od racija kod Gimnazije, kao Ciganče, nearijevac, uz to politički sumnjivac, pa je odveden u Jasenovac iz koga se nije vratio.

5.2. *Haldun Hrvić*

Bio je ljubimac „crvenih“ - navijača nogometnog kluba „Velež“...

...“Leo Hrvić. Leo“!! - pozdravljaše su grupe navijača najpopularnijeg, po mnogim najboljeg igrača rođenih, pred svaku utakmicu “Veleža”. Bio mi je igrač idol. Pokušavao sam bezuspješno da na uličnim, međumahalskim utakmicama oponašam njegove poteze. Nije mi “išlo za nogom” – Leo je bio neponovljiv.

Ustaše su se 1941. godine dočepale vlasti - zabranili crveni “Velež” - imovinu kluba zaplijenili. Nekoliko igrača odvedeni su u logore nestali. Hrvić se morao opredijeliti: nastupati za ustaški “Zrinjski”, drugi mostarski tim po ostvarivanim rezultatima ili će i on i cijela porodica biti otpremljeni u logor. Nije bilo izbora. Zaigrao je za “Zrinjski”.

Gradski komitet ga je kaznio bojkotom.
Sreo sam ga na mostarskom korzu po povratku iz logora.
Sustigao me, prihvatio za ruku, pitao:

*NK "Velež" 1939. godine Haldun Hrvić (drugi s desna)
do njega Fadil Buturović*

– Fadil, kako je Fadil? Ti, kako si? Majka?

Otrgao sam se sa prezicom, prečutao odgovor. Nisam smio drugačije. Srce mi se cijepalo. Volio sam Lea svim obimom dječačkog srca.

...Dočekao je slobodu. Opet zaigrao u dresu crvenih.

5.3. Reuf Đabić

Nije mi dao mogućnost da mu priđem. Izbjegao je susret po mom povratku sa Mamule, prešao na drugu stranu ulice, zagledao se u izlog knjižare, pustio da prođem. Bez pozdrava, zagrljaja.

Doznao sam pojedinosti zašto je kažnjen. Nakon provale, od koje se uspješno sklonio, hapšenja i batinama ubijenog

Salke Šestića, sekretara Gradskog komiteta SKOJ-a, njegova nerazdvojnog druga i Remzije Ćišića dječaka iz Brankovca, tijekom saslušanja u gradskoj policiji premlaćenog do smrti – odlučeno je da odmah napusti Mostar – izbjegne na oslobođenu teritoriju. Prešao je u stan ilegalaca, morao u njemu sačekati obavijest i krenuti u odred. U međuvremenu su roditelji, zaštićeni od prvog rođaka, uglednog mostarskog muftije Ali Fehim eff. Džabića, dobili saglasnost ustaških vlasti da isele u Tursku. I to, naglašeno je – porodica u punom sastavu. Reuf je tražio od Komiteta, koji ga je otpremao u odred, da se sačeka sa njegovim izvođenjem na oslobođenu teritoriju dok porodica kreće iz Mostara. Predložio je da “pođe” s roditeljima, mlađim bratom i sestrom, iskoči iz voza na dogovorenom mjestu pri prijevozu u Sarajevo, kreće sa vodičem u odred, na Prenj. Tako se, objasnio je, neće primjetiti njegov odlazak u partizane, porodica bezbjedno otputovati u Tursku...

Gradski komitet se nije saglasio s tim planom. Ocijenjen je malograđansko-kukavičkim, pa je odbačen. Reufu je izrečena kazna bojkota, uz nalog da se sproveđe na slobodnu teritoriju i izvede pred revolucionarni sud.

Godinu dana kasnije, pričao mi je Fadil Numić, komesar jednog od bataljona Trinaeste brigade, da nikad u životu nije teže preživio cijeli sat vijećanja ratnog suda – da li će se Reufu izreći kazna strijeljanjem. Fadil je bio određen za starješinu strjeljačke desetine koja je čekala, petnaestak metara dalje, znak od komesara, tada još Mostarskog odreda Envera Ćemalovića – da strijeljaju Reufa. Na radost Fadilovu, sud je oslobodio Reufa. Obaviješten je da neće preuzeti dužnost rukovodioca SKOJ-a odreda, koja mu je bila namjenjena. Upućen je za borca u jednu od četa odreda.

II. PRIPREMA ZA ODRED

1. Shvatih istinu

Evo me kod bojkotovane Aganuše. Obaviještena je da dolazim. Primila me bez tople riječi - zna da sam bio jedan od organizatora omladine u Cernici, kao i akcija uznemiravanja bojkotovanih – nje, njenog stana i sina Sakiba.

- Da pristavim kafu-ječmenušu, čaj od nane, pita, podstiče vatu u improvizovanom šporetu, takozvanom fijakeru, u skromno namještenoj jednoj od dvije prostorije stana...
- Ne pričaj–želim da unesem vedrine u hladnu sobu- bojkotovana si, ne smijem s tobom govoriti. Takav je zakon, iskusila si. Znaš – pod bojkotom si...
- Ne dao to Bog nikom, ni neprijatelju mom, sačuvao i njega moje patnje. Niko, niko samnom ne govorи. Prodavačica me poslužuje, okreće glavu od mene kao da sam najgora gadura. I ona doktorica, komšinica, muž joj zakleti ustaša i ona okreće glavu od mene. Znaš Zejnu, vrtiguzku, naši su je ošišali nulericom jer je očijkala s Italijanima. I ona - kurvica me bojkotuje...

Htio bih, a nemam snage, da joj kažem i mene su, i ja sam kažnjen bojkotom. Znam zašto. Ali zašto su tebe i Sakiba kaznili– htio bih da je upitam. Ne, neću, nije prikladno...

U trenu, međutim, postade mi jasno. Pa stan je bio sklonište, mjesto gdje su se okupljali i odatle slali na oslobođenu teritoriju "teški" ilegalci, probrani partijci, ne ovakvi obični kao ja... Ahmet-Brzi je takav. Sekretar je Gradskog komiteta SKOJ-a, "fora". Pa me uz njega odavde šalju u partizane. Stan je "proklet" – stavljen na listu staništa izdajnika da ga se zaobilazi - ne kompromituje.

Htjedoh da zagrlim Aganušu, da je zamolim za oprost radi neugodnosti koje joj je moje reonsko jezgro SKOJ-a pričinjavalo – za grjehe omladinaca čiji sam bio rukovodilac, određen od Gradskog komiteta SKOJ-a da ih "vodim", brinem o njima, dajem im zadatke i od njih primam izvještaje o učinjenom. A to su dječaci, djeca njenih prvih komšija: Hadrovića, Šapuha Krčmara, Lakšića, Mrkonjića, Ustamujića, Župančića, Vučjakovića, Bušatlija Zalihića, Kazačića... – Skojevci i omladinci Cernice, koji su joj "po zadatku" iz dana u dan zagorčavali život.

Aganuša ostaje hladna na svaki moj pokušaj da joj se približim, zatražim oproštaj. Stavlja mi do znanja, svako ima svoj zadatak u ovom sukobu dobra i zla – svako trpi svoj usud. Njoj je zapao najnezahvalniji – da nosi neizvršene grijehе.

2. Majka

Majka se uskoro neprimjetno uvukla u stan Aganuše, iz koga prije ponoći krećem u neizvjesnost – u partizane. Sjedi na sećiji skromno namještene sobe Aganušina stana, mrmlja molitve... Po deseti put drhtavim prstima slaže u moj ranac nekoliko iznošenih košulja, dvoje gaće, Fadilov

stari džemper, njen šal i povrh – zapis hodže Gačanina iz Podhumu.

- Allaha ti, poslušaj majku. Podveži ga ispod pazuha da te čuva od metka i uroka.

Ljubim joj lice. Uvlačim ruku u bujnu kosu. Mrsim pletenice. Puštam da mi vlasti padaju preko lica zagnjurenog u njeno krilo. U trenu osjetih potpuni mir. Godinama sam to činio. Kao dijete, dječak, čak i srednjoškolac – uvlačio bih ruku u korjenje njene kose, povlačio crne sjajne vlasti naniže, da mi se poput potočića razlijevaju dlanom i nadlakticom. Blago bi me ljudi uživali, uvodila u san pjevajući tihim mekanim baršunastim glasom jednostavne stihove mevluda koji slave rođenje Pejgambera:

”Kad je majka Muhammeda rodila,

Kazala je da je čudo vidjela.

K'o svjetlica iz kuće tad poletje

Nur od majke do nebesa odletje.”

I kad sam postao nevjernik - agnostik, istočnjački melos mevluda me opijao, tekst plijenio um i srce. Učestvovao sam u slavlju majke; suošćao sa njenom porukom svima: koji je čuju i ne čuju; svijetu, zemlji i nebesima, morima i planinama – radujte se svi živi i mrtvi, stari i mladi, čuj me i Ti Svevišnji, šaljem ti nur, poruku svetog sjaja: rođen je čovjek; dijelite svi, svi – i ti Bože siđi s neba i podijeli s nama radost, prije svih sa majkom-sretnicom.

Sve je u tim stihovima, tako sam ih doživljavao, bilo jednostavno, ljudsko, ništa svetački nevjerovatno. Bila je to oda životu, rođenju čovjeka... Majka čin svetaštva zavjetuje

svome Bogu u ime novog života. Život će pokazati da li je zavjet prihvaćen–novorođenče postalo čovjekom.

Ti jednostavni stihovi su me umirivali, razgonili brigu, neraspoloženje, s jetu – uvodili u mir kakav može da podari samo majčino krilo. Uvijek, pa i sada, u ovoj siromaškoj sobici. Jeste, i sada - kada mi je, bojkotovanom, najpotrebnije...

Ne, tada nikakve uporedbe nisam imao na umu. Pejgamber je “poslan od Boga” da mijenja svijet. Mene izvode u partizane, moj se svijet mijenja, bio sam siguran. Nikad više neće biti kakav je bio.

Da, ipak, agnostik sam, sumnjalo u svako božanstvo, pa uprkos takvom uvjerenju, u Njemu tražim i nalazim utočište kada mi je najpotrebnije...U Mevludu nalazim mir, ne nalazim istinu koja bi ovladala mojom spoznajom. Ne mogu, mada bih želio ne vidjeti suviše toga što “božijoj istini” protivrječi: patnji nedužnih, smrti nevinih, gladi najgladnijih. Na NJEGOV očigled! Da bezpogovorno prihvatom NJEGOVO postojanje treba mi dokaza o više poštenja, mira, pravde koje bi ON morao da obezbjeđuje...

3. Zaboravi

Prije ponoći uvukao se u stan Aganuše i njenog sina Sakiba Ahmet Lakšić “Brzi”, sekretar Gradskog komiteta SKOJ-a. I on je provaljen, tražen od ustaške policije u istoj raciji kao i ja – izlazi iz grada na oslobođenu teritoriju.

Izvodi me na stranu. Obraća mi se tiho, da nas Aganuša i majka ne čuju:

- Bojkot, zaboravi...

Ne shvatam, htio bih da mi ponovi, samom sebi ne vjerujem da sam čuo ono što sam čuo.

- Zaboravi – ponavlja i dodaje:

- Raduje me da si došao ovdje, da te izvedu na oslobođenu teritoriju. Našao si hrabrosti za to. Očuvaо povjerenje u drugove i u pokret! Hrabro, nesumnjivo hрабро! Ali eto, i bez tog dokaza hrabrosti Komitet je odlučio da ti neprihvatanje zadatka, učešće u obračunu sa Cojlom, odbije na mladost. Pa, eto, da znaš, kao da ništa nije bilo. Zaboravi. Brini ove, prave brige koje nas čekaju na putu za oslobođenu teritoriju.

Radost mi protrese cijelo tijelo. Teret pade sa srca. Stišćem Ahmi ruke. Grlim ga. I on mene. Vjeruje mi, vjerujem mu, vjerujemo pokretu.

- De, smiri se, i pamet u glavu... – šapće. Komitet je zorom zasjedao i eto....

U momentu, uz Ahmine, osjetih oko vrata i ruke brata Fadila. On i Čičo Milićević, utjecajni u mostarskoj partijskoj organizaciji – ko bi drugi, umiješali su svoje prste i spasili me...

Talasi radosti me ne napuštaju, skoro obaraju s nogu. Amnestiran! Da zaboravim – kao da nije bilo. Bio je ružan san. I ništa drugo.

Zapjevalo bih. Grlim i ljubim majku – njeno usahlo lice.

4. Čerkić

Uskoro je u stan Aganuše stigao i Jusa Čerkić. Poznavao sam ga iz viđenja, radnik mostarskog rudnika. Doznao sam kasnije - kurir Gradskog komiteta Partije.

Izvlačimo se u mrak jedan za drugim, u usnulu Cernicu; preskačemo zidove mahalskog harema; pretrčavamo paralelnu ulicu kratkim skokovima iz sjenke u sjenku.U haustoru zgrade suda razaznajem siluetu Hame Pekušića i Huse Karabega, nekoliko zgrada niže – Mirka Konjevoda, pedesetak metara dalje Bušatlike Buša.Skojevci obezbjeđuju nam odlazak... Prikradamo se i uvlačimo u jedan od vagona kompozicije teretnog voza postavljenog na sporedni kolosijek stare željezničke stanice. Čujemo zvižduk, ugovoreni znak raspoznavanja. Iz mraka se pojavljuje mašinovođa Uzeir Dilberović. Došaptava se sa “Brzim”. Nestaje u mraku. “Brzi” nas obavještava o dogovorenom: oštar pisak sirene – djal’ Bog te treb’o, spašavaj se kako znaš; tri kratka piska - zaustavićemo se uskoro, budite bez brige; jedan duži i dva kratka piska lokomotive – ne miči, ne pričaj, ne diši, budi manji od makova zrna, ulazimo u opasnu zonu! I onaj dugi, neprekidni, panični – eto ih, hvataj se oružja kakvog ko ima!

“Brzi” nam dijeli oružje – meni ručna bomba.

- Odšarafi ovako, lupi u tvrdu podlogu, a ako nemaš u šta drugo – evo ti Čerkićeve glave, tvrđa je od betona, odbroji do pet, baci na metu. Ako zakasniš ode ti ruka. Baciš li prerano upućaće te meta. Pa biraj – šapće mi “Brzi”, gura bombu u ruku...

Kompozicija se najzad formirala, oslobođila suvišnih vagona, priključila druge i uz škripu i tutanj krenula.

Oštar pisak sirene se oglasi umjesto pozdrava:

- Do skorog viđenja u slobodi voljeni grade!

5. Baksuz

Hej!- vičem u uho Brzom. Odosmo naopako – dole, put Čapljine umjesto gore – prema Konjicu, Prenju i Mostarskom odredu!

Vidim, promiče zgrada gimnazije, osnovne škole “Kraljice Marije”, stare donjomahalske kuće. Uzeir nas vozi prema Čapljinji!

- Uz'o si pogrešan voz! - odgovara mi “Brzi”. Baš si baksuz!

Poslije kraće stanke dodaje:

- Gore, kod Ostrožca nekakvi su banditi, partizani bezbeli, ko bi drugi, prekinuli prugu, pa mijenjamo pravac. Karta vrijedi i za ovaj voz, pare ne vraćaju!

- Zajebaje te – šapće mi Čerkić. Dobro je da nas voze a ne odvoze – dodaje. A za pravac ne brini. Nek' o tome drugi brinu!

Tješim se. ”Brzi” vjerovatno zna. Idemo na Prenj, okolo, preko Dubrava, Nevesinjskog Polja, Crvnja. Važno je da nas voze u Mostarski odred - ponavljam Čerkićeve riječi. Voze, pravac partizani! Ne odvoze na groblja – ni na Smrčenjake ni u Šarića harem.

III. OSTVARENJE SNA

Mostarski bataljon na Borcima, april 1942. godine

1. U odred

Za nas, mostarske omladince izvođenje na oslobođenu teritoriju, u Mostarski partizanski odred predstavljalo je ostvarenje sna. Za mene, bio sam siguran, posebno.

Po mom uvjerenju – “gore”, u partizanima svi žive u pjesmi i sreći, u nekom od kolektiva po sopstvenom izboru, zajedno drugovi idrugarice. I svima pripada sve. Privatne svojine nema... Ničeg privatnog – a svakog časa “koraci tutnje u napad, drug je uz druga svog” – kako to oglašava poznata revolucionarna pjesma. Stečeno se dijeli. Čak i veš

donesen iz grada. Svakodnevno se pjevaju revolucionarne pjesme i marševi "privode mase" revoluciji. I ide se iz pobjede u pobjedu, ratnu i životnu. Postupke i propuste ocjenjuje drugarski sud na osnovu istine. Jest, istine iznad svega. Ljubav, uzajamnost i drugarstvo su osnove zajedničkog življenja u kolektivu.

Tako, i nikako drugačije se živi u partizanima. Tako je "gore" – u mojim i sanjarenjima mojih drugova. Nikako drugačije... I srce i misli su nam pune tih "istina".

Fadil Buturović, centarhalf NK Velež, komesar III bataljona 17. Ramske brigade

Uz to, znali smo, svi najbolji, najpametniji, najdraži bili su već tamo – Ante Zuanić, Drago Knežić, Sule Mehmedbašić, Braco Ćišić, Tanja Peškina... Moj idol je bio stariji brat, Fadil.

I on je odavna bio "gore". Osmoškolac, učenik gimnazije, nezamjenjivi centarhalf mostarskih rođenih – "Velež". Crven, okružen takvim, donosio je u kuću "Radničke novine", rasturao ih po gradu, izvršavajući zadatak Partije. Vodio me na nogometne utakmice koje je "Velež" igrao u hercegovačkim varošicama: Nevesinju, Gacku, Ljubuškom, Čapljiništoku učestvovao u demonstracijama radi čije su pripreme i održavanja organizirane nogometne utakmice. "Velež" je pobjeđivao sa visokim rezultatom lokalne klubove, najčešće pred samu utakmicu sklepane timove. Postao sam maskota "crvenih", kluba mostarskih proletera, oduševljavao se učešćem u demonstracijama i sukobima sa žandarima, pobjedama na nogometnim terenima, gorkim suzama kojim sam ispraćao rjetke poraze. Ostaće mi nezaboravne prijateljsku utakmice sa "Borcem" i gostovanje u Podgorici. U Banja Luci nam je domaćin bio Safet Filipović, slavni komunistički robijaš i jedan od najpoznatijih bosanskih komunista - priredio nam je večeru, održao topal govor o solidarnosti potlačenih, otpjevao sa svima "Internacionalu". U Podgorici smo učestvovali u demonstracijama, potresli grad revolucionarnim govorima predsjednika domaćeg i gostujućeg tima, pjesmama udruženih crnogorsko-hercegovačkih proletera u dugoj koloni koja je prošla gradom.

Iz autobusa crvene mladosti orile su se prašnjavim bosansko-hercegovačkim drumovima i kasabama revolucionarne pjesme. Uživao sam u njima, postao njihov rasadnik u školi i u mahali. Pjevao sam ih u po glasa u zamračenim sobama na sastancima Skojevskih i omladinskih grupa, tijekom đačkih izleta na Hum, Mali ili Veliki Kuk, u prostorijama Stega skauta, čiju su upravu osvojili "crveni omladinci" na slobodnim izborima; u

njima svake sedmice slušali predavanja starijih drugova : Nusreta Seferovića "Kulture", "Popa" Steve Popovića, "Šice"-Sipe Hadžiomerovića, "Čiče" Riste Miličevica, Ibre Frke... na aktuelne teme: ljubav-slobodna ljubav, religija - film, fašizam – kultura, sve sa naglašenom potkom naše, "crvene" ideologije. Kao krv crvenom bojom radnika – proletera prekrivao sam u pjesmi- "istok i zapad" iznad Mostara; osluškivao korake koji (da li?) "tutnje u napad"; krivo izgovarao mekane riječi ruskih revolucionarnih pjesama; arije prilagođavao vlastitim osjećanjima i glasovnim mogućnostima. Kačuša je "vhodila na berek" iz Lučkih nadstreušnica; "Dnjepropetrovski poklici mesa i čelika" remetili su mir Cerničkih avlja; Buđonijeva crvena konjica tutnjala je sokacima Brankovca; "tri tenkista tri vesjola druga", graničari zemlje Sovjeta progonili su japanske samuraje po Carinskim haremima; Čapajev mrtvo tijelo nosila je Neretva...

Pa kad je policija uhvatila Fadila na Rondou kako pribija po platanima proglaš Gradskog komiteta Partije sa pozivom da se sve poštено pripremi za otpor fašistima i ja sam se među drugovima kitio njegovom slavom. Sa pravom, vjerovao sam – pa bio sam mu brat!

2. Dobrovoljci

Fadila su pustili iz Čelovine. Sa ostalim "crvenim" zatvorenicima javio se za uputu na front, kao dobrovoljac kraljevske jugoslovenske vojske.

- Eno ih pred Opštinom, trpaju se u kamione– rekao mi je zatvorski stražar kad sam tog aprilskog dana 1941.

godine došao pred zgradu zatvora sa majčinim ručkom za Fadila. Odvoze ih na front.

Zakasnio sam.

Desetine kamiona punih dobrovoljaca krenuli su na front. Zaviorile su se iznad njihovih glava državne, sa kraljevskom krunom i crvene, proleterske zastave sa srpskim i čekićem. Prvi put tada i više nikada zajedno...

U posljednjem kamionu vidim Fadila u bijelom mantilu, njegove drugove Ibricu Alikalfića, Čiču Milićevića, Halduna Hrvića, Sulu Mehmedbašića, Antu Zeleniku, skoro cijelu postavu prvog tima "Veleža." Čujem pjesmu-zavjet mostarske mladosti voljenom gradu:

"... Mi ne damo zemlje naše

Da je gaze fašisti.

...Prije ćemo mi umrijeti

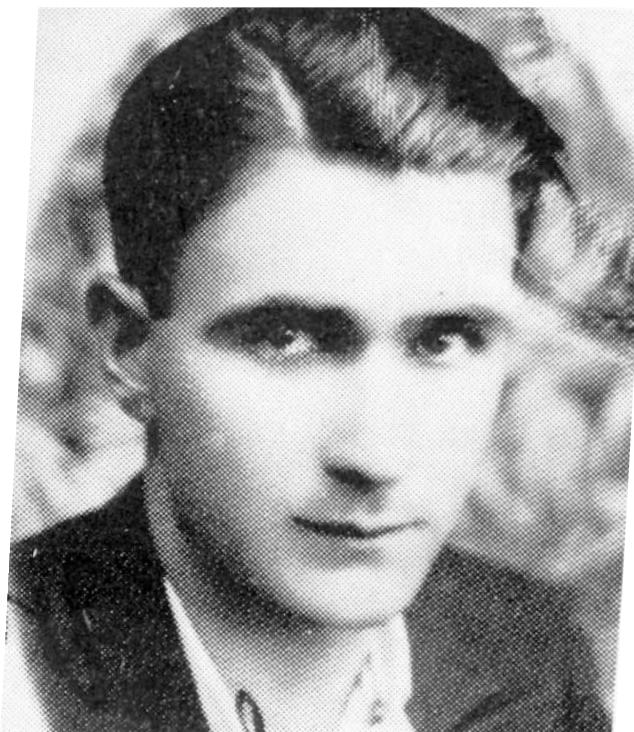
Nego svoje zemlje dat'!

Nažalost, vratili su se sa bojišta u Crnoj Gori nakon pet dana. Kralj i vlada su pobegli, generali potpisali sramnu kapitulaciju. Front se raspao pod udarima njemačkih i italijanskih armija. Žarke želje Fadila i njegovih drugova da brane domovinu ostale su neostvarene, nezaboravne u priči i pjesmi mostarske mladosti...

3. Fadilovi "školski drugovi "

Nekoliko godine pred početak Drugog svjetskog rata porodica se iz iznajmljenog stana u Brankovcu, preselila

u dvije vakufske kuće na Mejdanu. Otac ih je dobio na besplatno korištenje kao kadija, predsjednik Šerijatskog suda za Hercegovinu. Prostrane kuće sa baštom, ljetnom kuhinjom, dva klozeta, toliko dvorišta, stajom za stoku, pružale su ugodaje stanovanja kakvi su se samo mogli poželjeti. Na spratu veće kuće u kojoj smo stanovali bile su spavaće sobe. U najprostranijoj i najsvjetlijoj, okrenutoj Neretvi i uvijek zelenom parku Poreske uprave bolovao je otac i danonoćno ispunjavao prodornim kašljem plućnog bolesnika cijelu kuću. U najveću, gostinsku sobu u prizemlju, skoro svaku veče ulazili bi, neki po zvonjavi na

Dr. Safet Mujić, član Gradskog komiteta Partija, "Sirotinjska Majka", poginuo kod Kiseljaka 1942. godine

vrata- neskriveno: doktor Safet Mujić, očev ljekar, doznao sam kasnije-sekretar gradskog Komiteta Partije; "Čičo" Milićević, Fadilov školski drug, Hama Grebo, Đema Bijedić, Abaz Deronja, a preskačući zid Poreske uprave i harema mahalske džamije uvlačili bi se u kuću ilegalci-Miro Popara, tada sekretar Oblasnog komiteta Komunističke partije i još dvojica meni nepoznatih mladića. Unosio sam u sobu voće koje je majka slala Fadilovim "školskim drugovima", ostajao u sobi pritajen, sa strahom da me ne istjeraju. Za moju maštu bio je to Centralni komitet komunista, a zapravo bila je to partijska čelija kojoj je Fadil pripadao – doznao sam kasnije, svi od reda politički radnici, masovici, voljeni u sredinama kojima su pripadali. Dvojica od njih su bili odsluženi robijaši-nisu krali majko, uvjerio nas je Fadil, pošteni su k'o tvoj kadija, vjeruj mi majko!

U toj kući bili su maksimalno bezbjedni. Kome bi mogla pasti na um pomisao da se pod istim krovom, odijeljeni tankim plafonom gostinske sobe nalaze makar privremeno i povremeno skupina ilegalaca komunista u prizemlju, a u sobi iznad njih leži bolestan predsjednik Šerijatског suda grada; kadija, zakleti režimski sudija. U sobi ispod njegove nepomirljivi protivnici tog istog režima – udarno jezgro mostarskih komunista! Svakim namazom, od ukućana slavljeni Allah i pored njih sljedbenici najviših nevjernika: Lenjina i Staljina (istih onih što "po Rusiji pale crkve, progone vjernike, ubijaju hodže i popove - sve same lopove")!!! Eto ih tu, u istom staništu, hraneći moju dječačku maštu, raspaljivanu svakodnevnim Fadilovim poukama o konspiraciji, tajnovitosti, čvokom u glavu i pridikom – "zapamti balo!". Vjerovao sam da ove drage mladiće čuvaju bogougodne molitve majke, kojim bih se i ja, tada bezrezervni vjernik otvorena srca, predavao:

- Podari Svevišnji zdravlje bolesnom kadiji na spratu i mirnu noć ovoj dragoj mladosti u sobi za goste!

Da je znala ko su ti prefinjeni mladići, od kojih su joj najpažljiviji ljubili ruku pri ulasku u sobu, majka bi rekla iznenadena saznanjem:

- Rabum Allah (Bože, oprosti mi!) - ali im, "čafirima" (nevjernicima) - ne bi uskratila boravak u kući.

4. Internacionala

Kuća je i položajem bila idealno mjesto za okupljanja ilegalaca. Izdvojena, bez komšiluka, s jedne strane graničila je sa parkom i zgradom Poreske uprave – otac Slavko Prstojevića, bio je njen domar a Slavko, njegov sin, sa Branom Kovačević, Ibrom i Dževadom Vrgora, Todorom Skibom i još nekoliko skojevaca raspoređenih oko kuće činili su naoružano obezbjeđenje skupa.

Sa južne strane bašće protezao se visoki zid prema Neretvi, sa zapadne ograda od harema i Mejdanske džamije. Naspram kuće preko ulice, nalazio se, i danas se nalazi Dom Armije, još jedan bastion režima, čiji su vojnici, oficiri i ostalo osoblje poštivali ostarjelog kadiju i nudili ukućanima sve usluge (Takvu su naredbu, kažu, dobili od Komande grada...)

Prostrana gostinska soba sa mirisom dunja i sezonskog cvijeća, šarenim bosanskim čilim, sećije sa besprijeckorno čistim jastucima, musandera i na njoj najnovije izdanje Kur'ana, čije stranice još nisu otvarane, na zidu lehva, sa umjetnički izvajanim arapskim slovima, Filipsov radio aparat na stoliću – sve je odisalo mirom koga su evo baš tu pripremali da

sruše ovi uglađeni i lijepi mladići, zakleti komunistički zavjerenici...I od njih sam dobijao pouke o konspiraciji, temeljnom zakonu ilegalnog rada:

- Nikom, ama nikom ne govori! Jesi me čuo Pirgo? - upozoravao bi me Hama Grebo – niko, ama baš niko ne smije znati...

Prozvao me je "Pirgo" zbog dječačkih pjega na licu.

Hama Grebo, politički radnik, poslanik savezne skupštine SFRJ

Ja bih, pritajen, bez daha, slušao rasprave ilegalaca i kao krunu svemu, tačno u 22 sata iz radija bi odjeknula "Internacionala". To je zemlja Sovjeta pozdravljale iz crvene Moskve porobljene narode Evrope. Hama Grebo bi

me držao u krilu tiho pjevušeći tekst, koga sam zapamlio i njegove pozive slijedio tijekom života:

“Ustajte vi zemaljsko roblje....

Vi sužnji koje mori glad.

Sa silom bacite silu dole

Zadnji čas je došao sad.”

5. *Tako sam postao Skojevac*

Dok “ćiro” uskotračnicom baulja iz Mostara put Čapljine, urlikom najavljuje ulazak u svaku i najmanju stanicu, u njoj se zadržava pola sata, sat... - drijemam, opirem se snu. Sjećam se kako je to počelo sa SKOJ-em na Mostarskoj gimnaziji -kako su me primili u Savez mladih komunista..

Pripadao sam naprednoj omladini, koja se okupljala u Stegu skauta; tamo održavali sastanke; dogovarali sitne akcije; dobijali upute prema kojima treba čitati Maksima Gorkog prije svih, Ostrovskog “Kako se kalio čelik”, Remarka “Na zapadu ništa novo”, Perl Bakovu; slušali predavanja starijih drugova. I uz to bojili razum najrumenijim crvenim preko crvenog. Glavnu riječ je vodio Reuf Đabić - najpametniji, najčitaniji među nama, poznavalac “Istoriye SKP(b)” čije smo brošure povremeno čitali. On me, ko bi drugi, preporučio, pretpostavljam, Srednjoškolskom komitetu SKOJ-a. Uz mene - Hamida Vuka Vučinu, Muhameda Čurića i Stevu Jovanovića. Obavještava nas-obaviće razgovor sa vama drugovi, pripremite se. Biće govora o marksizmu, historiji boljševika... I u povjerenju šapnuo: “Primiće vas u SKOJ !”

I nađosmo se narednog dana popodne u Centralnom parku, na jednoj od zaklonjenih klupa – sa Mladenom Bokšićem “Bokšom”, učenikom 8. razreda gimnazije i još jednim nepoznatim drugom. Bokša poče sa pričom – od Marksа “do vilina konaka”... pa će nas, zaključi, jer smo i najbolji učenici u razredu, preporučiti za prijem u Savez mladih komunista, ako udovoljimo dodatnom uslovu - provjeri hrabrosti. Da, hrabrosti drugovi. Jer mladi su komunisti najhrabriji, borbeni kao naš, omladinski uzor Korčagin...

Vučina ga prekinu:

- Šta će meni to? Ja sam odavno komunista, crven i preko glave.

Reuf ga smiri.

- Mora to tako. Moramo položiti ispit hrabrosti, pa će to biti to – primiće nas u SKOJ.

Istu veče okupili smo se ispod zida koji opasuje Biskupski ordinarijat. Njegove kancelarije su određene da budu meta naše provale. Treba da se provučemo pored naoružanog obezbjeđenja, uvučemo u kancelarije Ordinarijata i iz njih iznesemo što više papira i obavezno - šaprograf.

- Dobićete dva pištolja, jer opasno je i vrlo rizično, pa za ne daj Bože zlu ne trebalo. Uz to, treba da utvrdimo ispriku - priču za policiju. Pripazite, vjerovatno će doći do pucnjave - obeshrabruje nas “Bokša”.

- Dobro je - reče posle poduze stanke, za minutu-dvije krećemo. Sve se odvija po planu.. - Eno mete, pokazuje na kancelarije Ordinarijata - Ona tri prozora desno. Do polaska, a to će biti uskoro, svaki od vas, drugovi omladinci ako želi

može da odustane. Neće mu se uzeti za zlo. Razmislite, molim vas, još jedanput i preispitajte se. Ulog je velik, prevelik. Ko god želi može otići kući ..

Niko nije odustao.

Bokša nas je uputio kućama, raznim pravcima, uz riječi priznanja:

- Odlučno, hrabro, uvjeren sam bićete takvi Skojevci.

...Trijeznim se - vraćam iz sanjarenja u grubu stvarnost, u teretnjak koji neumorno hukče - Ahmi i Čerkiću u društvo na putu u partizane...

6. Otac

Uvijek mi se pričinjavalo da otac zna za okupljanje Fadilovih "školskih drugova" u sobi ispod one u kojoj je bolovao. Ovo, ne samo radi toga jer su diskusije u prizemlju bile burne, ponekad preglasne, nego i zato jer je ocu dojavljeno sa kakvim se ljudima Fadil druži.

Sjećam se:

Tog dana otac se vratio iz kancelarije ranije nego inače. Ovlaš me pomilovao po glavi dok sam se saginjaо da ga poljubim u ruku, kao svakog dana pri prvom susretu.

- Recite Fadilu da dođe gore – procijedi umjesto selama.

Prikradam se za Fadilom uz stepenice do odškrinutih vrata očeve sobe. Čujem ga kako teško diše, vidim Fadilova leđa, prigeo se, ljubi očevu ruku.

Slušam, pretvoren u uho.

- Dolazio mi je upravnik policije....Tebe radi. Đenabete!

Otac pravi stanku. Čeka Fadilovu reakciju...

- Veli, post'o si crljeni... Družiš se s njima, za njih šutaš loptu u crljenoj majici. Viđaju te i u Radničkom domu... Štaš tamo, štaš s njima - poganimi ?

Znam, Fadil bi volio da je otac zagalamio, pustio iz sebe nagomilani bijes.

- Istina je, babo, s njima sam...- reče, govori glasno. Učini mi se da se ispravio, postao viši, mada se nije pomjerio.

- Ološ, robijaši, najgori - izusti otac prije nezadržive navale kašlja - čudiličići, brabonjci najgori.

Potraja to minutu-dvije, vječnost čini mi se.

- Nije tako babo, oprosti - čujem Fadila. Znaš doktora Mujića? Lijeći te, brine o tebi. Pričali ste neki dan o svemu. Sve najljepše govori o tebi. Imaš silu od oca-rekao mi je za tebe. Zar je on ološ? I zar bi mogao biti? Mostarsku sirotinju lijeći bez pare i dinara. Kad god si ga pozvao, u po dana, u po noći došao je da te pregleda. Sirotinjska majka, bije ga glas u gradu. Zar je on ološ, babo?....Ridina razrednika, profesora Dušana Dulu Mučibabića znaš. - Zbog dvice iz francuskog Rido je trebao izgubiti godinu. Razgovar'o si s njim kao brižan otac... Rekao si za njega da je pažljiv i pametan, vrlo pametan i pravičan uz to. Mogu ti nabrojati desetinu takvih. Zar su oni ološ, babo? A crveni su da crveniji ne mogu biti.

Tišina u sobi, muhu čujem.

- Jes', šta bi htio rijet. Čujem oca, cijedi - Brabonjci, sve najgori. Mujić, Mučibabić ako su tamo... što si ih spomenuo, zalutali su, ne spadaju tamo. Kućine, trice, brabonjci,

čudilići...to su ti tvoji crveni, štaš s njima?! Crkve pale, poštene ljudi progone u Sibir... Šta's tamo. Nikad ti niko od roda, od begova Buturovića nije bio nasilnik, tuđe palio, rušio, otim'o, vjeru zabranjiv'o, bogomolje sa zemljom ravnao. Niko i nikad...

- Vjeruj mi babo, nikad ti nisam lagao, ni sada neću, vjeruj mi...- čujem Fadila. -Ti crveni, babo, nisu ološ, ni kučine. Oluje ih nisu mogle oduvati...Ni brabonjci nisu. Pristojni su to ljudi, ugledni, pošteni. A da su crkve palili - bilo je toga tamo u Rusiji, kao u svakom velikom pokretu, bilo je i ološi i rulje s njima. I turske su horde palile i austrijske.. Bilo je.

Opet zavlada tišina u sobi. Dođoše na red riječi koje su se morale izgovoriti.

- Bogohulni! Crkve palite, vjernike progonite.

- Molim te, vjeruj mi babo. Tamo, u Rusiji su griješili. Ovi ovdje u tuđu vjeru ne diraju, svoju propovijedaju. Moja vjera je tvoja - budi miran i siguran, babo. Tvoj sam sin. I ostaću takav, vjeruj mi. I k'o što si me učio-poštivaču tuđu - svakom je njegova vjera najbolja. Svako svoju nosi u srcu.

Otac se zakašlja, kao uvijek kada se uznemiri. Vidim mu lice - izobličeno, crveno od napora da obuzda napast... Fadil mu priskoči. Otac ga odgurnu, prihvati sirup, lijek za umirenje.

Iako šapće, čujem mu svaku riječ:

- Čuvaj se sine. I ne srljaj. I Boga čuvaj da bi te On čuvaо. I ne razmeći se s Njim. Tvoj je. Klanj'o mu se pet puta na dan jal ne klanj'o. Nek bude tvoj, srcem i umom. Nikako drugačije.

Vidio sam mu ruku. Podigao je, označio tako da je razgovor završen. Znak Fadilu da ode.

- Čuvaj sine, čuvaj obraz, moj ti je izun – procijedi.

Nekoliko trenutaka potom, osjetio sam Fadilovu čvoku na tjemenu i čuo majčin uzdah sa dna stepenica:

“Hajrullah”, hvala dragome Allahu ...I to bi...

7. FALAKE

Oca ne pamtim samo po tom razgovoru. Još ranije doživio sam ga nezaboravno.

Sjedim, petogodišnjak u mektebu, sobi koju je mahalski obućar Alaga Čišić uvakufio za tu namjenu, ispunjenoj zadahom djece koja se danima nisu okupala. Štućuren u klupi, sa strahom doživljavam izvršenje okrutne kazne – falaka: hodža je povalio uvijek slinavog Sulju na leđa, vezao mu noge, urliče nad njim, ne viče:

- Zar ‘vako sa sufarom, sa svetom knjigom, čafire?!

Diže iznad glave da svi vidimo početnicu vjerske obuke sa nekoliko zgužvanih listova.

- ‘Vako?! Zar ‘vako sa svetom knjigom, kaurine?! – viče, zamahuje vitkim prutom, tuče Sulju po golim tabanima...

Otac je bez pozdrava upao u učionicu. Našao me pogledom:

- Diž' se – naređuje.

- Šta'š efendija? Šta'š dina ti? – cvili hodža. Nemoj Allaha ti, nemoj. Ostavi dijete na nauk vjere.

Nisam čekao da otac ponovi nalog. Đipio sam, za čas se našao na vratima. Čujem oca:

- Sikter, čafire, odabi. Tučeš djecu, 'vaku nejač, jetime. Đe će ti duša, bezdušniče, grješniče. Nasilniče... Zapamti, letićeš iz ove kuće, moj ti je zeman. Neš dočekat' petka. Vrni se u Podveležje odakle si sljego u grad, nesrećo.

- Nemoj efendija, dina ti, nemoj. Šipka, jes' šipka – u džennetu nikla-cvili hodža. U džennetu, kadi-efendi!

- Slušaj šta ti kažem: šibaj se mumine, dan-noć se šibaj. Nek te šipka u džennet ućera kad nemaš dobrih djela da te meleći na nebo iznesu... Ove jetime nećeš. Nećeš, Allaha mi nećeš dok sam ja povjerenik gradskog vakufa, mekteba i medresa. Ne'š..!

... Odveo me kući. Predao majci na vjersku obuku:

- Bolji ti vjeroučitelj ne treba...

I nije mi trebao – nikako. Majka se dva-tri dana naduravala samnom, naučila me "Elham" i "Kulhuvallahu", potom digla ruke od dalnjeg naukovanja. Nije imala snage da se preknada samnom, ni sa kadijom čiji je mir poštivala...

8. Sveti Sava

Da me skloni sa ulice otac me upisao u Osnovnu školu "Sveti Sava" na Carini. Nisam napunio šest godina. Upravnik me podvrgao ispitu inteligencije.

Komisiji sastavljenoj od tri nastavnika odgovarao sam na pitanja, poput ovog koga pamtim: ako si sišao iz Brankovca u čaršiju niz brdo, hoćeš li se vratiti kući niz brdo? Dao sam

zadovoljavajući odgovor. Sjeo u klupu do Reufa Đabića-ostaće mi nerazdvojan drug u godinama koje slijede...

Ocu sam ispričao utiske o prvim časovima provedenim u školi. Zapelo je kod prve:

Pred početak nastave, babo pjevali smo svi u glas:

"Uskliknimo s ljubavlju

svetitelju Savi,

Srpske crkve i škole

svetiteljskoj glavi". Lijepa pjesma, pjevali smo svi u glas.

.... I tako će biti svako jutro pred početak nastave.

- Ti nećeš, Allaha mi – procijedio je.

Sutra me izveo iz škole. Doznajem, tražio je od upravnika da se na početku nastave svakog dana, u svim razredima uz pjesmu posvećenu svetom Savi prouči i "Elham" za dušu svetoj glavi. Ispisao me iz te, upisao u Lučku školu, znatno dalju od kuće. U njoj se nije pjevalo svetiteljskoj glavi ni učio "Elham" pred početak dnevne nastave.

9. Brankovac

Majka se pokazala slabim pedagogom, ja nepouzdanim učenikom, otac rastresenim mentorom. Prva dva tri dana pošto sam joj povjeren na pouku, majka se trudila da opravda povjerenje. Naučila me je dvije molitva i dva arapska slova (još ih pamtim: si i đin) pa je izgubila snagu i volju da se naknada sa mnom. Nije imala srca da me tuži kadiji, poštivala je i njegov a i mir u kući. Lahko je prihvatala

moja obećanja da ćemo koliko sutra nastaviti gdje smo stali. Pritisnuta kućnim brigama: kuhanjem-trebalo je nahraniti muža i šestero djece, biti svakog trenutka na tragu nepouzdanoj služavki, dvaput uhvaćenoj u krađi; dočekivati i ispraćati iz kuće goste i rodbinu; spremati prostran stan, održavati urednim avliju i bašču... Nije znala kako joj prolaze noći i dani, "gdje drješi a gdje veže"-uskoro je zaboravila na ono obećano sutra. Otac je imao prečih briga na poslu, u društvenom životu, bliskoj i široj porodici.

Tako se ugasila moja vjerska pouka.

Mahalska djeca, moji drugovi dočekali su me raširenih ruku. Uostalom, drugačije i nisu znali. Volio sam ih beskrajno, vjerovao bezrezervno. S tim malim dragim ljudima proveo sam na sokacima Brankovca najljepše dane, mjesecce, godine života, bezbrižno djetinjstvo ispunjeno igrom. Bili su to sinovi naglo osiromašenih aga, sitnih činovnika, zanatlija, hamala i rudara, izdanci starih srpskih i muslimanskih porodica, došljaka iz južne i istočne Hercegovine, bivših austrougarskih činovnika, Hrvata i Čeha, sitnih jevrejskih trgovaca i Pasjačkih cigana. Vjera i porijeklo nisu za nas značili ništa. Nismo znali za druge razlike izuzev po uzrastu, snazi, hrabrosti i vještini.

Uzrast je određivao pripadnost velikoj ili maloj radi. Veliku se poštivalo i slušalo.

Malu štitilo, branilo i podučavalo. Snaga je određivala mjesto u uličnoj raspodjeli nadređenosti i poslušnosti; vještina i hrabrost poštivanje. U toj generacijama stvaranoj organizaciji druženja ništa nije bilo skriveno, ni nedostupno. Svi, i u svako vrijeme su se mogli podvrgnuti ispitu hrabrosti, na očigled mahale ući u Gostinu Šumu i iz nje se vratiti sa uhvaćenim poskokom; savladati brzace,

podvodne pure i izvore, pa doplivati, prihvatići se i popeti na klisku, mahovinom zarašlu stijenu u središtu najbržeg toka Neretve - na Mejdanski trokut; uzverati se uz litice Stoca, gromade koja se okomito uzdiže iznad Mazoljica

Djeca bunura, brankovca i carine

i Brankovca, najistočnijih dijelova grada i donijeti puna njedra jaja pokupljenih iz gnijezda jarebica...

Vještina je imala svoja mjerila i raznovrsna područja potvrđivanja: precizno uvezana vaga na glavi zmaja koja omogućava mirnu, sigurnu plovidbu danima krojene letjelice plavetnilom mostarskog neba na laganom povjetarcu Podveležja; plivanje kraula uz tok Neretve na Cerničkim Peralama; besprijeckorno izvedena lasta u skoku sa Bunura u dubine najljepše rijeke na svijetu; uspješni driblinzi protivničkog igrača na malom prostoru tijekom uzbudljivih utakmica sa dječacima Mazoljica ili Carine.

Ne, tu nije bilo ni blefa, ni hile, ni podvale. Sve je tu bilo očigledno, pošteno

I čisto do najsitnijeg detalja. Vrijediš-koliko vrijediš! Snažan si - koliko snažno biješ. Hrabar si koliko se dokažeš.

Ni babe ni stričeva nije bilo na pomolu...

10. Tri bogomolje

Nikad nam nije bilo dovoljno igre. Harem mahalske džamije zarastao u draču, u koji se posljednji mejit ukopao ko zna kada, sa poleglim bašlucima i obrušenim zidovima pružao nam je neprikošnoveni sklonište za plijen donesen iz pohoda u voćnjake, bašče i mahalske avlige Brankovca i Mazoljica. Tamo smo sklanjali šipke-glavaše obrane u bašći mostarskog knjižara Pahera; kajsije i kruške iz voćnjaka Age Ćišića, čiji nam je sin, naš drug Remzija, čuvao stražu da babo u nevrijeme ne nađe; grožđe sa avlijske odrine trgovca Alikalfića, dok bi njegov sin Suljo sklonio majku - poručio joj je babo po nepoznatom prolazniku da dođe brže - bolje u dućan na Carinu.

Harem nam je bio i sklonište od prijetnji razljućenih roditelja i potjere uličnog pozornika - murijaša Todora...

Stotinu metara dalje od mahalske džamije, iza zida koji opasuje jevrejski hram-gradsku avru, nalazilo se zaštićeno igralište na kome smo odigrali bezbroj utakmica sa dječacima Carine, Šehitluka, Gornjeg Brankovca. Tu su prva nogometna znanja sticali prvotimci Veleža - moj stariji brat Fadil, Braco Ćišić, Dujo Alikalfić. Na tome se igralištu šutiralo svakodnevno i u svako doba dana, izuzimajući vrijeme bogosluženja.

Sa druge strane, iza kuće Nijaza i Nade Bajat, na ivici mahale, pa dalje nepunih pedeset metara, iza zidina Stare, u zemlju ukopane pravoslavne crkve i one Nove što dominira istočnim dijelom grada, pružale su se pješčane ledine sa rijetkim rastinjem bodljikavog žbunja. U njega smo unosili kafez sa štiglinom-mamcem, koji je neumorno pjevao, "pozivao" jata ptičica, navodio ih na fašu, grančice premazane ljepljivom, rastopljenom gumom...Svaka kuća Brankovca imala je svoje ljubimce, te male neumorne, divnim bojama ukrašene pjevačice - radost odraslih i djece.

Sa masivnih zidova pravoslavne crkve puštali smo nad Mostarsku kotlinu raznim bojama ukrašene zmajeve, na radost djece drugih djelova grada. Na izazov naših uskoro bi se u nebo vinuli zmajevi puštani sa Malog Kuka, iz Carine i voćnjaka Mazoljica, sa Luke, sa padina Huma-počinjalo je i trajalo gradsko takmičenje: čiji će zmaj dalje i više u nebesko plavetnilo iznad Mostara...

Odmah iza pravoslavnog groblja, koje se pružalo sa druge strane crkve - a u kome smo prepoznавали porodične grobnice i grobove naših komšija-čika Alekse Šatića, Loza, Skočajića. -nekoliko desetina metara dalje, počinjao je kanjon Dronje. Njime su svake zime i proljeća sa padina Veleža, uz tutanj i lomljavu, bujice otopljenog snijega punile korito Neretve nanosima mulja. Makar jedanput sedmično pohodili smo Veliki Kuk i Podveležje, vraćali se u mahalu sa ulovljenim zmijama, nakupljenim jajima jarebica i strukovima svilastog kovilja. Kovilje smo davali zabrinutim majkama da utolima njihovu ljutnju, štigliče poklanjali onima koji ih nemaju...

Uz Ramazan okupljali smo se na sijelima svi, bez obzira na vjeru. Roditelji su nam za svete večeri dozvoljavali igre do kasno u noć. Okupljali smo se ponekad, odmah poslije iftara, kod stare mahalske džamije, sastajali po dogovoru roditelja svaku noć kod drugih, čim bi očevi i majke, odmah poslije iftara odlazili na svoja sijela. Sa nama su ostajale nene, brinule o nama i redu u kući, neke od njih znale uzbudljive priče o napadima komita, ratnim pohodima, strašnim džinovima, aždajama i alama.

11 . Sveti dani

Tijekom Bajrama, Pashe, Božića, Uskrsa grcali smo od slatkiša: baklava, gurabija, štrudli, makovnjača, perutaka, slatkog žita, tucali šarena jaja; ljubili ruke roditeljima, rodbini i komšijama, izgovarali dobro naučene čestitke čije pravo značenje nismo znali; punili džepove sitnim novcem...Na prvi dan praznika, oko podneva, na zaravni ispred Medrese otvarala se dječja kockarnica - partije stope, tuce, crte, ajnca i razvlake. Ulozi su bili mali, sitan novac-dobijen kao prazničko uzdarje. Partije dovoljno duge da nam najveštiji isprazne džepove...

Tijekom ljetnih večeri tiskali smo se oko mahalskih mladića prispjelih na školsko ferije iz velikih gradova. Slušali smo njihove žustre diskusije koje nismo razumijevali, upoznali neobične riječi i imena: Hitler, Lenjin, Musolini, Staljin, fašizam, komunizam, imperijalizam, demokratija...

Slijedile su priče o knjigama, recitacije pjesama pjesnika rođenih u Brankovcu: "Đaurku lijepu". Osmana Đikića i "Eminu" Alekse Šantića, "Poletarku" Svetozara Čorovića...

Javila bi se gitara, pjesma svih i prelijepi glas Ibre Ćišića:

“... Sonja, tvoju crnu kosu

Bezbroj puta u snu ljubio sam ja...”

.. jecala je gitara nad sudbinom prognanika u pustare dalekog Sibira, pričala o nožu u srcu voljene žene-nevjernice, o beskraju ljubavi ubice –prognanika:

..”Zaboravit’ te ne mogu

Ti cvijete iz Volginih dola...”

Takav Brankovac i takav Mejdan sam doživljavao svim čulima i cijelim osjetljivim srcem sretnog i razigranog, bezbrižnog djeteta, kome je bio dovoljan svijet kome smo pripadali. Nisam vjerovao da postoji drugačija, gruba stvarnost, koja je svjedočila da se ispod tog privida odvija drugi život u kome tavore i traju dragi ljudi meni najdraže mahale..

12. Pod koprenom privida

Zavirivao bih poput gnjurca, nakratko i povremeno u grubu stvarnost, izlijetao na površinu bez daha sa željom da viđeno što prije zaboravim, da pobegnem od bijede i siromaštva, čvrsto stiskajući oči da ne vide, uši da ne čuju. Želio sam žarko da takav svijet ne postoji, izbjegavao sirotinjske avlje i kuće koliko sam god mogao. Pa ipak susreti su bili neizbjježni.

Moj sretni i bezbrižni svijet se počeo truniti.

Povremeno sam ulazio u izbu, mračnu i hladnu, u kojoj je živjela petočlana porodica mog druga Saliha Sarića.

Odbijao sam pomisao da je to jedina prostorija koja im služi kao stan. Otac Mujaga je bio rudar. Kada bih zorom išao po svježe pecivo za doručak, susretao sam ga sa rudarskom lampicom u jednoj i bakračićem sa hranom u drugoj ruci, nikada oprana od ugljene prašine, u poderanim pantalonama na putu u prvu smjenu kopača. Žena mu je krčmila švercovani duhan, fišekčiće sačinjene od starih novina. Bili su prvi na spisku onih kojima sam nosio za Bajram komadić mesa (duši za sevap!)- da se sirotinja omrsi za praznik.

Porodicama Hajdara i Aličića sam dijelio sadakatu vitr za svetu noć-Lejletu-l- kadr, bježao od pogleda u jedinu sobu u kojoj su slinava djeca uvijek plakala, obučena u grube anterije, gladna, bosa i gola. Pred Bajram sam im nosio babina iznošena odijela, majčine dimije, bježao od bogodarenja i ljubljenja ruku darosnica. Na ulici, neželjeno, prepoznavao sam na nogama svojih siromašnjih drugova svoje stare, iznošene, darivane cipele i kapute, pravio se da ih ne vidim i ne razaznajem....

Pa kada sam prvi put sa razumjevanjem zapjevalo "Internacionalu", na čelu pobunjenih proletera razaznavao sam lica ovih mojih nekadašnjih komšija. Oni i njima slični su krenuli da zbace "...sa silom silu dole." Oni, siguran sam – oni i njihovi drugovi. I ja s njima, ili uz njih ...!

13. Kone

Počeo sam isto tako zapažati da ispod privida komšijske ljubavi i pažnje u mahali tinja pritajena netrepeljivost koju su svi prikrivali, zazirući da o njoj otvoreno govore. Uočio sam zarana da se sve ne može reći svakome...

- Ona meni-čujem aginicu, prvu komšinicu, priča mojoj majci, oslanjajući se na zid koji dijeli naše avlige:

- Ona meni ko'đoja: sretan ti, čuj, Barjam-naglašava komšinica ovu riječ. Sretan ti Barjam aginice!

- Nije Ando, bona, Barjam-nastavlja priču aginica-Nije Barjam, vego Bajram boničko. A ona - Hajd'bona, komšinice-slovo više, slovo manje, ni gladnu ni situ preveć'.

- E nećemo tako, mislim ti se - nastavlja priču aginica majci, eno je u ljetnoj kuhinji. Neš' tako. Vratiću ti Allaha mi, vlahnjetino...

I eto, pamtila je aginica i Andži vratila. Kad je došao Božić ona je:

-Jesam Allaha mi-dovikuje kadinici iz svoje avlige- čestitala kaurkinji: sretan joj Trožić! Tako - Trožić-naglašava slovo po slovo.

- Tako, vlahnjetino, pamti da i ja znam 'vako...

A popodne su, gledao sam ih svojim očima, pile kafu – ona, aginica i njena kona Andža.

14. Mahala naših pjesnika

Takav Brankovac-bogat manifestacijama života karakterističnim za cijeli grad, sa razigranom i bezbrižnom djecom, koja su uspijevala ugraditi svoj kutak sreće u grubu stvarnost svakodnevnice, sa mladošću koja se okrenula školovanju, zanatima i ideologiji crvenih, u kome su se skoro dodirivale bogomolje triju religija, na čijim su ulicama i u kućama stvarali svoje divne stihove Alekса Šantić, Osman Đikić i Svetozar Čorović - tavorio je svoj predratni život,

nadajući se da će se tmurni oblaci koji su se počeli nadnositi nad cijelu zemlju, kao i svi dotadašnji skupiti, zaprijetiti, zatutnjati pa proći, prepustiti grad i njegov Brankovac njihovom osobrenom načinu života.

OBJAŠNJENJA:

Bašluk = nadgrobni kamen

blef = varka, podvala

elham = musl. molitva

hamal = nosač

hila = laž, prevara

fela = vrsta, bagra

iftar = večera u Ramaz. postu

Lejletu-l- kadr = dan objave Kur'ana, sveta noć

murija = zatvor, policija

sadaka = milostinja

sadakatu-l- fitr = milostinja uz Ramazan

IV. RAT

1. Fašistički teror

Dočekali smo teške dane fašističke okupacije. Sa Musale, iz postavljenih zvučnika počeli su danonoćno odjekivati ustaški, njemački i italijanski marševi, "Lili Marlen" borbena pjesma njemačke soldateske skoro neprekidno.

Hapšenja i progoni, ubistva Srba, Jevreja, poznatih komunista postali su svakodnevница.. Doživjeli smo i vješanja sugrađana: prvo na Musali (među obješenim je bio moj drug iz Podhumu Ekrem Ćemalović. I u drugom - učenik iz mog gimnazijskog razreda - Drago Palavestra).

- Na bijeli teror odgovorićemo crvenim terorom, nemilosrdnim za zlikovce. - Čuo sam Fadila, i zajedno s njim pjevao u po glasa Internacionalu...

I dočekao: na ulicama grada, u po bjela dana Braco Čišić i Pero Krajine izvršili su uspješne atentate na poznate policijske agente.

2. Ramazansko sijelo

U oktobru 1941. godine uhvaćeni smo, nas dvadesetak na "ramazanskom sijelu" cerničke omladine. U prostranoj avliji Arpađića kuće vezali su nas jednog za drugog, nakon što je jedan od policajaca razbio gitaru o glavu Šćepu Pavlovića, koji je zapjevao:

“Crven je istok i zapad
Crven je sav horizont..
Koraci tutnje u napad
Napred uz druga svoga..”

- da bi uznicima podigao moral. A policajci su mu psovali sve crveno, na ovom i onom svijetu i tukli...tukli, oblili lice krvlju....

Bilo je to moje prvo hapšenje kojim sam se ponosio danima. Rezultiralo je isključenjem iz svih srednjih škola Nezavisne Hrvatske - mala cijena za ponos mladog komuniste - prilog porastu mog ugleda među drugovima... Brat Fadil otkriven kao jedan od organizatora tog sijela, postao je ilegalac. Noćivao je u raznim dijelovima grada, najčešće kod porodice Omera Halilhodžića na Ogradi, Nazike Blagajac u Podhumu, hadži-Alage Ševe na Carini, Ahmeta Deronje na Luci. Prelazio je iz jednog dijela grada u drugi, u zaru, u pratnji hadži Alage koji je požurivao “ženu” pod velom:

Požuride boničko, mrdni stražnjicom Allahu ti! Zakasniću, zarad tebe u džamiju...

Obilazio sam ga povremeno, donosio mu majčinu pitu u umašćenom fišeku, prenosio njemu i od njega odnosio poruke Gradskom komitetu Partije, uvijek na druge adrese i u druge dijelove grada.

Tih dana porodica je pretrpjela težak udarac - otac je umro. Ispraćen je kao ugledni kadija od cijelog grada... Iselili smo iz vakufskog i uselili u manji stan koji nije bio pogodan za okupljanje ilegalaca. Iz njega se nisu rasturale “Radničke novine” niti je služio za sastanke ilegalaca i slušanje

“internationale”. Kućni budžet je prepolovljen, ugled porodice naglo opao – bezgranična veresija kod trgovaca je ugašena, živjelo se od ušteđevine i niske porodične penzije. Prestao sam unositi u razred “polić štruce-polić kajmaka”, slasnu užinu za još dvojicu najbržih drugova.

3. Novi prolom

Uskoro, uslijedio je novi prolom. Omladinka Zehra Kalajdžić, prestravlјena, ispustila je pred patrolu karabinjera pušku, koju je ispod feređe, po nalogu mog brata Fadila prenosila iz jednog u drugi dio grada. Bila je kćerka uglednog muslimana Omer ef., pa je - pričalo se, “neošamarena”- provalila Fadila. Na moju nesreću, nisam poslušao njegovu poruku pa sam ostao da spavam kod kuće.

4. Topli krug

Avlijska vrata su popustila pod udarima kundaka. Talijanski karabinjeri - razaznajem po vici kojom zastrašuju žrtvu, hrabre sebe - nasilnike - upali su iza ponoći u kuću... Basamaci, koji vode na sprat do sobe u kojoj sam spavao, zabubnjali su pod udarima njihovih cokula.

Nahrupili su u sobu. Desetina cijevi i snopova baterijskih lampi je usmjерeno put mene, skvrčanog u krevetu. Vuku me u avliju-udari februarske bure lede mi dah. Ubacuju me u središte “toplog kruga”, tuku udarcima šaka i noga. Ječim. Jaučem - nekontrolisano životinjski... U magnovenju, dok teturam od udarca do udarca noge ili šake, razaznajem lik majke - krši ruke u nemoći – htjela bi da me zaštiti.

Cvili, traži milost od Boga i silnika. Guraju je nemilosrdno, a ona im se hvata za jakne, ruke, leđa - milost, imajte srca za moje najmlađe - najdraže.

- Pustite dijete, evo mene - udrite - vrišti.

Izvode me iz avlje. Lisice mi stežu ruke. Šepam jedva stajem na desnu nogu - nije slomljena, tješim se. U dvorištu kuće poznatog pjesnika Alekse Šatića - u Brankovcu, tada je u njoj bio smješten štab karabinjera, dočekuje me novi "topli krug"... I udarci...udarci...Vraćam se svijesti u maloj prostoriji, nekad je to vjerovatno bila kuhinja porodice slavnog pjesnika...

"Ostajte ovde"...

Sinuše mi stihovi njegove antologijske pjesme...I misao:

- Ne, ne, nipošto - „ovde.“ – protestvova sve u meni!

Slijedilo je mučno ispitivanje uz šamare i udarce šakama.

-Zehra Kalajdžić, - tu la conosci???

Sve je ludo, nestvarno, bolno iznad svega. Prijetnje i tuča navlače na moju svijest nove talase straha. Isljednik traži da priznam, a ja ne znam šta da priznam - da je, uvjeravaju me, jedan od organizatora otpora fašističkom nasilju u gradu moj stariji brat Fadil, koji je u bjegu.

-E lui, tuo fratelo, dove si trova, porca Madonna, dove??... (A, tvoj brat, razumijem koliko talijanski - gdje se nalazi?...) - unosi mi se u lice istražitelj... - I tuče, tuče, ne prestaje..

Pušten sam nakon tri dana, pošto se utvrdilo da nisam "bandito" Fadil nego njegov mlađi brat. Ponovno sam uhapšen nekoliko dana potom, zatvoren u "Ćelovinu".

5. U Čelovini

Slijedeće noći, u Čelovinu su priveli i majku u dimijama kučnim papučama, pročitali su nam tu, ućeliji - posredstvom prevodioca i u prisustvu dva svjedoka - presudu prijekog suda II italijanske armije sa sjedištem u Dubrovniku, kojom se osuđujemo kao partizanski jataci na smrt strijeljanjem.

Vijest je odjeknula Mostarom. Podsticane od Gradskog komiteta Partije intervencije građana nisu prestajale. Komitet je predložio da se uhapšena ugledna kadinica i njen sin razmijene za talijanske vojnike koje je zarobio Mostarski partizanski odred u jednoj od svojih akcija. Razmjena nije prihvaćena, ali je izrečena kazna strijeljanjem zamijenjena zatočeništvom u zloglasnom koncentracionom logoru Mamula kod Herceg Novog... Ugledni musliman, očev prijatelj, Omer ef. Kalajdžić nam nije mogao pomoći-kćerka Zehra je optužena zbog prenosa oružja iz Zalika u Bjelušine; sin Teufik, komunista u bijegu, ilegalac: najmlađa Azra hapšena kada i ja, evidentirano je u policiji - svakodnevno se viđa u društvu kompromitiranih - Kevsere Tikvinove, Radojke Krčmar, Tanje Peškine, Bisere i Zlate Salahović...

6. Mamula

Prevoze nas na željezničku stanicu - mene vezanog, majku u zaru. Sprovodnici, dva karabinjera uvode nas u prazan kupe. Ustajem, po dozvoli starijeg sprovodnika sa sjedišta i pokazujem lisice na rukama mom drugu Milenku Kapetanoviću, koji vozeći bicikl prati voz koji odmiče iz grada.

Iz dubrovačkog zatvora, tada smještenog u tvarđavi Lovrenac prebačeni smo narednog dana u pristanište, odатle barkom prevezeni u logor Mamula kod Herceg Novog. Dozajem, prethodne noći strijeljana je, na tvrđavi Španjola iznad grada, grupa zarobljenih partizana. Uvjeren sam doveli su i nas da nas strijeljaju...

7. Poslednja noć

Ta posljednja noć pred neminovnu smrt bila je najstrašnija od svega što sam do tada doživio. Svaki šum odjekivao je u meni kao najava smrti. Svaki majčin uzdah kao oproštajni urlik rastanka sa životom; njen dodir - predsmrtno milovanje, trag pramena njene kose na licu kao tužnu pjesmu – ispračaj života koji neminovno odlazi.

...Pušteni smo iz logora nakon 9 mjeseci zatočeništva - ne na intervenciju uglednih muslimana koje je predvodio muftija Đabić i podžupan nove vlasti dr Šefkija Balić, nego četničkog vojvode Jevđevića, na zlu glasu po progona muslimana.Udovoljio je molbi učitelja njegova sina, Derve Volodera - pa nam je pismo-preporuka četničkog vojvode, adresovana na Komandu II talijanske armije donijelo slobodu poslije višemjesečnog zatočeništva.

Vraćeni smo u Mostar uz obavezu da se dva puta sedmično javljamo ustaškim vlastima.

8. Ima li kojeg vlahu

U rad gradske organizacije uključio me je Ahmet Lakšić, sekretar Gradskog komiteta SKOJ-a. Podsjecanje me puni

nelagodom: "tuča" Cojle, bojkot, oprost... Pa se sjetih još jednog detalja:

Ahma je, vjerovatno, želio da me impresionira:

- Ušli smo u skoro sve porodice Cernice - mi, jest sa organizacijom...- poče nabrajati:

- Seferovići: Nusret, Hida, Mensur, Seka, nastavlja:

Zalihići: Zehra, Remza, Mujka, Hadrovići...- ne prestaje.

- Dobro, rekoh u nevrijeme, a vlaha? Ima li vlaha ijednog?

Prekide nabranje, zatečen.

- Sve zeleni, nastavih, pa da bih ispaо duhovit dodadoh nesmotreno:

- Ili da Komitet odredi mostarskog muftiju za svog sekretara...

Osjeti hviše nego što primjetih – nije mu pravo, bilo je pregrubo od mene..

Preduhitri moje izvinjenje za brzopletost, doli ulja na vatru:

- Trebao si brinuti o ocu - kadiji Ahmet – efendiji i njegovoj ahmediji - izvali, izazva me...

Nikome, ama baš nikome ahmedija mog oca nije smetala: ni doktoru Mujiću, sekretaru Gradskog komiteta, ni Fadilu, ni partijskoj ćeliji kojoj je pripadao, niti bilo kome od njegovih drugova.

Htjedoh da mu odgovorim - odbrusim - prikratiše nas, prekinuše prepirku. Pridružiše nam se Reuf Đabić i Eso Humo. Pred njima zašutismo.

Nikad taj razgovor nismo nastavili-nismo imali prilike...
Zaboravili.

Nažalost, pokazaće se, nije pao u zaborav...

9. Crvena kadinica

Po povratku iz logora majka je izbjegla u Seonicu kod Ostrožca. Tako je odlučio Gradski komitet partije. Odatle su je otpremili u 17. ramsku brigadu, u kojoj je njen sin Fadil bio komesar jednog od bataljona , njegov drug Đemal Šarić komesar brigade. Seonica je bila izrazito partizansko naselje. U kući Uzunovića, bio je jedno vrijeme smješten Vrhovni štab NOV sa drugom Titom. Desetina mladića i djevojaka pridružilo se partizanima - Buturovića, Idrizovića, Uzunovića, Šećibovića...

Kuća Uzunovića u Seonici u kojoj je 1942. godine boravio Tito sa vrhovnim štabom NOVJ

Ugledna kadinica, begovica po udaji i aginca po rođenju, postaće, doznao sam to naknadno, "crvena kadinica",

maskota Ramskog odreda: sa njenim jedinicama ulaziti u oslobođena sela Neretvice i Buturović Polja.

Tih dana, i to sam doznao, lomila ju je s jedne strane tuga koju je dijelila sa starijom kćerkom Nadijom. Njen suprug učitelj, Ismet Filipović, brat Sulejmana, prvog saradnika Vase Miskina "Crnog", poginuo je kao borac 16-te muslimanske brigade, u borbama za oslobođenje Tuzle. Tuga...

Radost joj je, međutim, priuštila mlađa kćerka Fadila. Došla je iz Mostara sa obavješću da se i ona sa dvoje djece sklanja od ustaške potjere u Seonicu, jer je njen suprug, Voloder Dervo kao oficir hrvatske vojske predao 17-oj partizanskoj brigadi garnizon stacioniran na Ivan - Sedlu, kompletну domobransku satniju...

Crvena kadinca postala je spletom tog tužnog i radosnog događaja još crvenija.

V. KRENULO JE NAOPAKO

1. Neispunjena želja

Nisam bio majčine sreće. Bježim od provale izvršene u Skojevsku organizaciju grada sa Ahmetom Lakšićem "Brzim". Ne izvode me u Mostarski odred, niti u Fadilovu Ramsku brigadu. Izvode me tamo gdje nisam želio, na drugu stranu, u Istočnu Hercegovinu. Žao mi je, ali ne toliko da ovog praskozorja u teretnjaku, koji tutnji iz Mostara put Čapljine i dalje, prevozeći i nas trojicu ilegalaca -u društvu sa " Brzim" i Čerkićem - ne zapjevam punim grudima sam, bez pratnje saputnika:

.."Partizan sam, tim se dičim,

To ne može biti svak'...

Umrijeti za slobodu

Može sam div junak..."

Čerkić me prekida. Kao da me ruži – znam – ne ruži:

- Ne žuri, balo, ne žuri. Kud si zavro... Nisi još stig'o u partizane! Čeka nas još puta, ako se iz ovog sranja izvučemo...

Obraća se "Brzom":

- Pošandrcnuo, balo, pošandrcnuo načisto-dodaje, gura me, vraća u stvarnost Budi se, skote kadijsko, spremaj padobran, uskoro iskaćemo iz ovog teretnjaka - u ambis...

Ne ostajem mu dužan:

- Prijaviću te finansima šverceru...Vidio sam, švercuješ duhan i čate! I uz to partijska hamalčino! - aludiram na poklon pošiljku Gradskog komiteta Oblasnom, koju Čerkić nosi - vuče - diram ga ko svaka hamalčina tudi tovar - kilo duhana i nekoliko paklića čata da drugovi na terenu zapale "pravu škiju" umjesto stare novine i duhanske krđe. ...

Čerkić se ne ljuti. Čak me grli, šapće:

- Možda si zaluťo balo. Zaluťo, đe ne spadaš!! Skote kadijski...

2. Dodatna podvala

..Šapšem Čerkiću, pričam mu kako zamalo ne nastradah zbog Cojle.

- Budalino, uzvrača mi... To je bila podvala, šapče. Posebno su te provjeravali - kadijina mezimca. Poturili ti Cojlu- od Boga prebijena da ga i ti prebiješ.. I ti povjerovao - nasjeo .. A ništa nije bilo. Cojli je zabranjeno da prosjači na Musali.. Naređeno mu da se čisti. On poslušao, ko ne bi - podvio rep, otvorio filijalu na Maloj Tepi, kod dućana hafiza Đuđe. Tamo prosjaći..., ne smije primirisati Musali... A ti, smiju ti se u Komitetu:

Napunio gaće naprečac..

Stiščem zube, uvrjeđen. Da "napadnem" Ahmu. Uzvratim uvredom na uvredu. Ne, ne smijem uvalio bih Čerkića..

- Smiri se - hrabrim se. Smiri..

Poslušao sam sebe, odložio obračun do zaborava... Uz to nisam želio da prvi partizanski dan otpočnem svađom.

3. Naopako

Nije sve išlo sve išlo kako je trebalo. Iskočili smo iz kompozicije pred željezničkom stanicom u Žitomislićima, zamal pred njemačku patrolu. Dogovorena veza nas nije dočekala (dozajem kasnije - bio je to Ivo Jerkić - partijski radnik na tom terenu!).

- Nabijem im majku - tromajku, pun sam pošte Gradskog komiteta za Oblasni komitet Partije. Ako nas uhvate ustaše okitiće jedan platan u Liska ulici nasred Mostara ili na Musali mojim usranim tijelom! - psuje Čerkić.

I ja bih psovao, ali ne znam tako sočno.

Sklanjamo se u vrbik na obali Neretve. Čerkić poznaje svaku stijenu, svaki žbun - danima je ovuda ribario. Pred zoru prevezli smo se napuštenim ili za nas ostavljenim čamcem na drugu obalu, krenuli zorom uz okomitu liticu, postali meta njemačko-ustaške patrole pri veranju na Dubravsku površ. Zoru smo dočekali u Kurtovića kući na Pjescima, pa odatle, sa vodičem preko Hrasna dovukli u Fatnicu, sjedište Oblasnog Komiteta Partije za Hercegovinu.

4. Hama Grebo

U dvorištu i u kući u kojoj je smješten Oblasni Komitet gužva. Dolaze i odlaze kuriri, ulaze i izlaze borci, politički radnici, mještani-seljaci, osoblje Komiteta.

Susrećem Hamu Grebu.

-Pirgo! - tako me prozvao još u Mostaru. Širi ruke, grli me.

Umjesto pozdrava, zviždim mu "Internacionalu". Naučio me da je pjevam i zviždim. Uz brata Fadila-moj idol. Predratni komunista. Njegov prvi rođak Osa uveo me u SKOJ. Doznao sam da je u nemilosti. Sa dužnosti visokog partiskog rukovodioca smijenjen je - sada je čato u kancelariji Okružnog komiteta Partije za Južnu Hercegovinu. Nekome je nešto zgriješio. Meni nije. Grlim Hamu i s njim sve mostarske Grebe ...

Pozdravljam se i sa Osmanom Đikićem. Suzdržan je, drži me na odstojanju, oslovljava sa onim zvaničnim – "druže". I dodaje to suho - druže - uz svaku rečenicu, uz svako pitanje i gdje mu je mjesto i gdje nije.

- J...te drug - domećem u sebi. - zar nismo godinama igrali tuce o duvar za krunu, a sad sam ti –"drug". Zar ti nisam prenio desetine poruka od mog brata Fadila za doktora Mujića i za Gradski Komitet kada su se skrivali od progna policije u kući Nazike Blagajaca u Podhumu i Halilhodžić Belkise na Ogradi.....

Postao je rukovodilac u Oblasnom komitetu SKOJ-a. Postaće i viši, nastavi li ovako - govori mi Čerkić, a on sve zna. Drug je ovdje na cijeni, a on je uvijek i na svakom mjestu-drug. I više od toga - nad drugom drug! Sigurno mu ovakvi kao ja dodijavaju, traže zavjetrinu, ostali bi tu, uz Komitet, ne bi u jedinicu. Pa mi nabroja nekoliko imena.

- Terenski radnici, komitetlje. "Pitari"- narod ih tako zove- govori Čerkići, kad se pojave u selu, a pune su ih Dubrave, susjetke se dovikuju - sući pitu komšinice, eto

pitara! Sve borci i nadborci, a nisu vidjeli puške niti su ikad omirisali barut. Pitaj ih, ne znaju miriše li ili smrdi...”. Pitari!”- Bog i Partija im podarili milost - kašika pravo u med! - sipa iz Čerkića, ima očito nepodmirenih računa sa “pitarima”.

Donose mi pušku - dar od Oblasnog komiteta, kažu, da ne idem bez oružja u jedinicu. Od koga je i previše je, mislim, pa ne zahvaljujem na daru. Od ove puščetine više bi me obradovala topla riječ. Velim to Hami Grebi i dodajem:

Nisam ovdje da ubijam. Tu sam da privodim radne mase revoluciji, da stvaramo novi svijet - crvenih zora, kako si nam pričao. Da pozivamo na barikade radnike i seljake - Internacionalom: ustajte vi zemaljsko roblje! Uspostavimo kolektive.

- Odrasti Pirgo, odrasti. - prekida me Hama. Partizanska riječ nije partijska. Ni ciljevi nisu istovjetni. Oni najcrveniji moraju pričekati, sad imamo prečeg posla. I da su živi i Lenjin i Marks, rekli bi imate pravo; spašavajte gole živote, rat vam je nametnut do istrjebljenja. Zato, ne pjevaj moj Pirgo crvene proleterske, pjevaj dragi moj Pirgo ratne partizanske pjesme. One o crvenim zorama neka ohanu.

- I pamti, Pirgo, ne prestaje - nastavlja, partizanska riječ je opora i tvrda, samo u pjesmi mekana i topla. Izadi iz majčina krila i uči, nauči nove istine - održa mi pridiku. Istine od kojih se živi, koje će pomoći da se ova teška vremena prebrode. Prije svih, nauči za nas Mostarce najtežu: rukovodioci se nikad, zapamti nikad ne ogovaraju i ne psuju... Oni uvijek imaju pravo. Uvijek i bez iznimke, uvijek. Zaboravi Čerkića i njegov jezik, od njega te može samo zaboljeti glava. A što se tiče zora, onih crvenih češ se načekati. Toliko je toga sivog oko nas, nad nama i u nama. Zaboravi Internacionalu

i crvenu boju. Prihvati se puške, nema ti druge. I čuvaj se, moj Pirgo , I ne zaboravi: budi uvijek poslušan, odlučno – poslušan!

Tako je rekao Hama. Izvršio žestok udar na moje snove i iluzije...na crvene zore...

U danima koji slijede mukotrpno sam se uvjeravao da je imao pravo...Mukotrpno...

5. Hamina istina

Nisam dugo čekao potvrdu Hamine istine da rukovodioci uvijek imaju pravo.

Dok čekam polazak u brigadu kojoj sam dodijeljen, pozvaše me u Oblasni komitet.

- Zove te drug Braco Erceg - reče mi pisar pred njegovom kancelarijom. Pričekaj minutu - dvije.

Uvode me drugu Braci Ercegu sekretaru Oblasnog Komiteta Skoja. Ustaje iza stola, čvrsto mi steže ruku. Lijep, naočit mladić - drago mi bi da nas Skojevce Hercegovine vodi.

- Pa i nisi tako zločest izgledom, kako javljaju drugovi iz Mostara... Čuo sam, rasporedili su te u X brigadu, drugu Čedi Kaporu, s njim ćeš sutra na put... Dobar izbor. Izvrsna jedinica ...

- Pričaj - završi, namjesti se udobnije na stolicu postavljenu iza stola. - Slušam te, druže Rido.

Ovaj mi zna i ime, a ja ne znam šta da mu pričam.

Uđe i jedan partizanski oficir u sobu, rukova se sa Bracom. Sjede u slobodnu stolicu.

- Drug se upravo pripremio da nam priča ono o crvenom muftiji Mostarskom.

Ne! Skoro da povikah - ujedoh se za jezik. Postade mi jasno: Ahmina pritužba sigurno...

Prisjećam se neugodnog razgovora kada me uvodio u kvartovsko jezgro po povratku sa Mamule. Pitao sam ga nepromišljeno:

-Vlaha, ima li ijednog vlaha s nama, uz nas, svi redom zeleni, pa i u kvartovskom jezgru.

-Ti ne možeš bez belaja... Jednog si se riješio, ne možeš bez drugog, novog. - procijedio je Ahma tada, spomenuo babinu ahmediju da me ujede.

Sad taj razgovor uskrsnu u kancelariji sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a. Upozorenje: nije zaboravljen!!

Iskreno govoreći, zaboravio sam na taj detalj, u ne baš prijatnom razgovoru. Ni sada, u Bracinoj kancelariji se ne bih sjetio da mi pitanje nije upućeno izravno. Bilo mi je neugodno objašnjavati, pravdati se. Vidim ni Braci nije ugodno. Ne uvrati ni riječju na moje obavijesti. Dodade, preporučuje me drugovima iz jedinice kojoj sam dodijeljen; čini to i ovom prilikom prisutnom drugu Čedi Kaporu, komesaru brigade koja je već tog dana postala i moja...

- Pa, uzgred, isprati me Braco i ovom porukom- ako si se poželio vlaha, imaćeš ih tamo u brigadi na pretek. Mostarski su, znaš to i sam, imali užasnu sudbinu, pobijeni u gradu, škripovima i jamama Zapadne Hercegovne, nekoliko njih

odvedeni u logore, najviše prebjeglo u Srbiju i Crnu Goru. Opustošili Mostar.

- Čedo - obrati se onom oficiru – dodijeli druga Ridu u Treću četu Petoga, tamo ga uputi. Dobrog SKOJ-evca njima -najboljim. Uz to-obrati mi se – u Trećoj nisu sve sami muslimani...Uvjerićeš se, ima i vlaha... Podosta. Neka ti bude sa srećom, pruži ruku. završi razgovor.

Je li to bila topla, dobromanjerna preroruka Brace Ercega komesaru Čedi, ili uputa na oprez, uvjeriću se uskoro. Upoznaću, partizansku brigadu, njenu Treću četu Petog bataljona. Ona će uskoro postati moja, rođena...

U hodniku Komiteta sretoh Ahmu. Prošao sam pored njega.

Nisam ga pozdravio.

II DIO: PARTIZAN

I. DOK TETURAM

1. S Čedom u bataljon

Čedo Kapor "Španac", prvi komesar (X Hercegovačke) 16. proleterske brigade

Klonuo od umora slijedim Čedu Kapora, komesara brigade. On jaše uredno obučen, sa pozlaćenim oznakama čina na rukavima besprijeckorno uredne uniforme, opasan širokim kašom o kome vise parabelum i uski uprtač. Sa njim je pratilac Husnija Marić iz Dubrava. Ja sam mu saputnik i dodatno obezbjeđenje. Pratilac se

kreće lahko, bez napora, ne hoda, skakuće s kamena na kamen, vičan kozjim stazama kojim se krečemo. Ni on, ni Čedo ne suosjećaju sa mnom, niti znaju ili neće da znaju za moje muke. Možda mi se i podsmjehuju.

Idemo prema Baljcima iznad Bileće. Tamo je bataljon kome sam dodijeljen. Štab brigade je dalje, prema Vilusima, u Crnoj Gori.

Ljutim se na sebe u nemoći, na koga bih drugog. Zašto sam dozvolio da me izvedu u Istočnu Hercegovinu a ne na Prenj gdje se nalazio Mostarski odred. Sve moje misli i želje su s njima, sa mojim drugovima, dječacima prašnjavih mostarskih sokaka, učenicima gimnazije, bezprizornim grada, borcima odreda. Sada satima batam u susret neizvjesnosti. Kakva je to brigada ako joj je ovakav komesar, neosjetljiv na moju iscrpljenost i muke da savladam ovo beskrajno teturanje po bespuću.

Vucaram pušku. Krhkog i iscrpljenog kakav sam, kundak lupa svakim korakom u bedra - pašću od tih udara. Kad padnem, ko zna da li ću se i kako ću se dići da nastavim ovo mučenje kome ne vidim kraj. Gurnuo bih najradije pušku u žbun, bacio u stijene. Šta će mi taj izvor svih ljudskih zala. Ne smijem, znam strijeljali bi me kao bjegunca, prokleli kao izdajnika. Zašto sam izašao iz okupiranog grada u partizane ako neću da se borim.

Šinjel sam prebacio preko ranca. I njega su mi poklonili u Oblasnom Komitetu. Predugačak mi je, težak, rado bih ga ostavio u kamenjaru. Vrebam priliku da ga zaboravim, mada mi služi kao prostirka i pokrivka na odmorištu i prenoćištu.

Psjujem komesara Čedu, zašto mi makar na deset minuta ne ustupi konja. Ne da ga ni svom pratiocu. A i šta će mu.

Tom momčiću staza je popločana cesta, kreće se po njoj kao koza - izgubi se u kamenjaru, nema ga po 10 -15 minuta pa se iznenada pojavi na stjeni iznad staze. Izvidio je teren: budite bez brige, put je slobodan!

Žalim se Čedi da me žuljaju teške vojničke cokule. Oguzao sam se, dobio žuljeve među nogama. Razumjeće, nadam se, prepustiće mi konja. Zaludu! Savjetuje me da u jedinici zamijenim cokule za opanke a žuljeve namažem kozjim lojem. Loj treba da tražim od četnog ekonoma - daće mi. A kod zamjene obuće treba da budem pažljiv - samo je volujski opanak dobar. Ovčiji nikako.

Podbode konja i udalji se.

Toliko od njega, i previše od koga je - mislim.

2. Djed

Uvlačimo se u selo - ono što je od njega ostalo. Radujem se zaludu. Nisu to Baljci. Ovo je jedno od desetine spaljenih, ojađenih sela pored kojih smo prošli. Mrtvo, napušteno, jezivo prazno, sa ostacima kuća nagorjelih zidova, bez vrata, prozora i krovova.

- Ustaše su - šapće mi Čedo, dok pratilac izviđa - naplatili i ovdje svoj krvavi danak. Pobili odrasle za pušku. Večinu žena, djece i staraca gurnuli u Koritsku jamu. Preživjeli su se sklonili u šumu i druga sela. Zlikovci su klali koga su stigli, alaukali, zazivali Allaha sa fesovima na glavi. Dovikivali da ih preživjeli čuju:

- Drž' ih, Mujo!
- Nedaj da pobjegnu, Suljo!

A svi su odreda bili kikalji, razbojnici, koljači i palikuće, od zla oca i od gore majke, željni krvi i pljačke.

- I da znaš, govori mi Čedo, dok smo u selu ti si Risto. Zaboravi svoje ime i porijeklo. Sad si Risto - podvlači - Srbin iz Mostara. Risto, upamti!

Dade mi razlog za dodatne psovke: izgubio sam mir, nabio se brigom i neizvjesnošću. Sad gubim i ime. I porijeklo. Šta ćeš mi još uzeti, čime poniziti, borbo moja partizanska?!

Iz jedne kuće nagorjelih zidova istrča pred nas čopor djece. Opkoliše Čedu. Vješaju mu se o ruke:

- Čedo, Čedo!

On uzima najmanje u naramak.

- Narast'o si Jovice, otežao, odvali mi ruke, baksuze!-gura mu u ruku jabuku.

Vadi iz torbice olovku. I pisanku bez korica. Daje odraslijim dječacima. Drugog dara nema. Za starca djeda on je glava porodice, vadi iz torbice list požutjеле hartije. Politika - čitam nekoliko slova naslova poznatih beogradskih novina, ko zna od kojeg datuma. Starac će ga izrezati, savijati u njima krđu ili sasušenu travu - pušiće to danima.

U selu nema nikog drugog. Sve odraslo je u nečijoj vojsci - partizanskoj ili četničkoj. Ostali preživjeli su u zbijegu. Nijedna druga kuća nije pogodna za stanovanje. Ova, pokrivena prućem i slamom, sa jedinom prostorijm, sklonište je za sve njih, tri koze i magarca.

Starica iznosi čanak pun mlijeka. Palac se kvasi u bijeloj tekućini. Prinosi i meni.

- A ti, jado, čiji si, pa si tako kržljav ?... Iz Mostara, veliš. Bila sam tamo jednom, davno. Jel', Boga ti, crkva još uzgor ili su je srušili dušmani?

- Uzgor je - odgovaram.

- Bio sam u logoru, lipsavao, u Mostaru gladovao. Zato sam 'vaki - dodajem.

- Crkva je gdje je bila, uzgor - govorim sebi ili i njoj-sačuvali su je mostarski muslimani.

- Viđu, viđu - išćuđava se starica. Čuli ti ovo, Čedo ? Ha...!

- Čuo sam majko, istina je - javi se Čedo.

- Ne vjeruj Čedi đavolje - umiješa se deda. Komesar, njegovo je da laže i maže...Crkvu spasili muslimani! Da ne bi....

- Imaš li mater, jado - pita me starica dalje.

- Imam. Tak'u k'o ti. Sa debelim pletenicama, svetačkim licem - šapćem.

Osjećam - suza bi da kane. Držim je, ne dam na muku svoju...

Ponovo mi prinosi čanak s mljekom. Drugom rukom miluje po glavi. Rado bih je prihvatio, prinio licu, poljubio...

U ovoj divljini jedino bi mi ona mogla pružiti sigurnost i mir. Niko drugi. Ni puška, ni Čedo, ni njegova brigada koja će uskoro postati i moja...

- Risto, veliš, a koje ti je bezime, znam mnoge mostarce...- pita.

- Nisam Risto, nisi dobro čula majko. Rido sam. To mi je nadimak. Ime mi je Ferid, po prezimenu Buturović, sin umrlog mostarskog kadije Ahmet efendije- izustih u dahu...

Zavlada tišina-mogla bi se rezati nožem.

- Dobri ljudi, javi se Čedo. Oca mu znam, braću. Dobri ljudi - pošteni. I on, 'vaki, žgoljav, došao iz grada da se s nama tuče protu zlotvora...Svaka mu čast, jel tako deda-kao da me pravda....

Deda me odmjerava– jesam li za koca ili za klanja, sinu mi u glavu. Uvjeravam se pratilac je tu i puška je na dohvatz ruke, primjećujem. Zlu ne trebalo.

Deda naruši tišinu.

- Dolij mu tog čemera, obrati sestarici, pokazuje put mene bradom. Ja, ima i taki među njima, ima....Tako sam ja, kad sam bio u gradu...htio bi starac da priča...

- Oprosti deda, nama se žuri, moramo stići na odredište prije noći, prekinu ga Čedo, ustade.

Pozdravili smo se srdačno, Jovicu sam i ja pomilovao po glavi, dječacima obećao-kad pobijedimo pa se vratim u grad- poslaću im pravu loptu, gumenjaču.

- Otac im je partizan. Stric, očev brat četnik. Braća se traže puščanim mušicama i psuju jdan drugom polovinu majčine - četničke, partizanske. Nevjeste silovale ustaše, gurnule u Koritsku jamu. Pa mi starine dođe žao, ove djece pogotovo...Gubitnici su k'o god pobijedi, mi ili četnici....Jovica, siroče i bez oca i bez majke. Siroče. Uz onaku baku i djeda ipak će preživjeti....

Nastavljamo put....Čedo šuti. Ljut očito. Ne izdrža, obraća mi se odozgo, sa konja:

- I slušaj, ti mali! Pamti - kad nešto reknem - tako je. Nisi tu da me hvataš u laži, reče i odjezdi.

Nekoliko minuta poslije, eto ga opet:

- A kad promislim imao si pravo. Branio si porodični obraz, a Boga mi i našu borbu - nije ona samo srpska... i muslimanska je, kolik hrvatska i srpska..

3. Prva najprva – najdraža

Dok teturam beskrajem od Oblasnog Komiteta u brigadu misli odlutaše. Sjećam se kako su majku prozvali: prva-najprva, a u porodici sa dodatkom - najdraža...

Trajala je 1910. godina. Slična u svemu prethodnim. Okupacijska austrijska vlast se učvrstila. Bosna smirila. Grad i mahala su nastavili da žive stotinama godina uspostavljanim ritmom...

Svakog petka, poslije džume (vjerskog obreda), momci su odlazili na viđenje cura prispjelih za udaju, uvijek u drugu avliju. Dotjerane, obuvene i obučene u najljepše što su imale i dobine za tu priliku od majki, starijih sestara, rodica, prijateljica, ukrašene svojim porodičnim i posuđenim nakitom; uzbudene i ustreptale; pod strogim nadzorom starijih; po ustaljenom redu; do posljednjeg detalja uvježbanim pokretom i korakom, treba da izađu na tren-dva iz hajataporodične kuće u drugu žensku avliju da ih vide i osmotre znatiželjni momci, pomiluju žudnim pogledom i nadom - možda će nekom od njih upravo ona, poslije ovog današnjeg iskoraka u avliju postati životna družica, odabranica srca.

Tog petka, poslije džume, mladići su krenuli u prvu mušku avliju prostrane porodične kuće Muhamedage Blagajca, jednog od najbogatijih posjednika u Mostaru. Znalo se da ima imanja u Ljubuškom, Vitini, Veljacima, Hamzićima, na Mazoljicama i Biskupovoj Glavici. U Mostaru je imao četiri kuće - za svakog budućeg zeta po jednu, trgovinu i zlatarsku radnju. Njegova najstarija kćerka Aiša je prispjela za viđenje, neka se adetu udovolji. Napunila je 16 godina, treba da se zacuri. Nema se šta kriti, djevojka je u redu: nije ni luda, ni uskraćena, ne šepa, vidi na oba oka, čuje, završila je mekteb, pošla u medresu. Čak, pričaju komšije, i ljepuškasta je.

I još se po nečem ovo viđenje pročulo u mahali. Među momcima će biti i mladi mostarski kadija, beg po porodičnom porijeklu, tek pristigao iz Sarajeva, alafrango (pro zapadno) obučen, vrijeme mu je za ženidbu - i to se doznalo, pa se iskupilo podosta momaka u muškoj avliji, sve ili skoro sve udavače od Zahuma do Donje mahale u prostranom hajatu porodične kuće Blagajaca. Pjevalo se i nadpjevalo, počinjali momci iz prve avlige odgovarale djevojke iz halvata - o nesretnoj ljubavi Efičine Fate, lijepom haznadaru Mustafi, vjetru sa Neretve i lijepoj Dari. U kući se služila kafa, himber, šerbet, lokumi i gurabije. U prvu avliju se momcima iznosilo šerbe, voće, suho grožđe, šljive i orasi...

Pred očima uzbuđenih majki ustreptale djevojke su vršile posljednje pripreme-puderisale nos, bakamisale obraze, karminisale usne, drhtavim rukama odvezivale i opet vezivale jemenije, češljale se, pritezale dimije – muajem (posebno) šivene za ovu priliku. Starije sestre, majke, strine i tetke su pažljivo i po ko zna koji put provjeravale curetke

- danima uvježbavan korak, držanje glave, stas, vrtnju stražnjicom - donjim dijelom tijela.

Po ustaljenim pravilima prva će nastupiti domaćinova kćerka, djevojka koja se prvi put "pokazuje". Ona je "prva" i ostaće "prva" ovog viđenja. Za njom će se redati ostale djevojke po starini. Svaka će zadržati svoj broj za sljedeći poziv momaka, ako im se svide. ...

Aiša je bila nervozna, još više – prestravljeni. Kako će to ona? Ne može, ne zna. Najradije bi pobjegla, uvukla se majci u krilo. Umorna, danima se pripremala za ovaj čas, prethodne noći nije oka slopila. Vježbala je do iznemoglosti danima zarad ove dekike - dvije koliko će trajati pokazivanje u avliji. Za tih 5-6 koraka naprijed u bezdan-avliju, pa trkom nazad u halvat.

Aiša Buturović, kadinica, begovica, zatvorenica, logoraš, partizan, "Crvena kadinica"

Nije čula kada su je momci izazvali:

- Hajd' prva najprva!

Nije vidjela čije su je ruke izgurale u avliju, ni čiji je glas poželio – hajd sa Allahovim hajrom, pa ni onaj koji ju je najavio imenom

Za trenutak je izgubila vezu i sa zemljom i sa nebesima. Zakoračila je u provaliju. Pred njom nije bilo ni avlige, ni kadrme - oblutaka složenih u istočnjačke ornamente, ni šedrvana, cvijetnjaka uz kućne zidove, ni avlijskih vrata i u njima naguranih momaka. Sve se to silo u bezličnu, njoj nesklonu masu od koje se morala spasiti, iskočiti posljednjom snagom umornog tijela, drhtavim, premorenim nogama, nazad u halvat.

Ne zna kako se našla u kući svjesna užasne istine da je blokirana strahom propustila priliku pa sve uradila pogrešno, naopako, ružno, jadno. Bilo joj je muka, najradije bi povratila...

Osjetila je majčinu ruku na tjemenu i čula umirujuće riječi:

- Sve je bilo kako treba. Sve, hvala Allahu!

Smirila se, primakla prozoru. Posmatrala je drugarice, tako lijepe, sigurne u svakom pokretu. A ona...

Pa je opet doživjela strah, pomiješan sa nevjericom i radošću. Nije odbačena, nisu je momci prezreli! Čula je razgovijetno poziv:

- Hajd ' prva isprva!

Njenoj sreći nije bilo kraja! Ovog puta je razaznavala sve: korake, pokrete nogu, držanje stasa, čak je razvukla usne u osmijeh...

- Mišljah neće preživjeti ovaj dan - rekla je moja nena, Aišina majka Fatima, a ona, kakav alčak (mali lopov)! Pravi alčak!

Pa su je izazvali i treći put:

-Hajd' prva iznove!

I ovu je noć probdjela. Nije mogla oka sklopiti od radosti i sreće. Prethodnu od uzbuđenja i straha ...

Mladi kadija je pažljivo odmjerio krhku djevojčicu krupnih kestenjavih očiju, video njen lagan, nesiguran hod, guste pletenice, pravilne crte lica i odlučio: Allaha mu, biće njegova!

Sve je ostalo išlo lahko. Muhamedagi je imponovalo da dobije za zeta mladog kadiju iz ugledne begovske porodice. Riješio ga je prve brige - hajrullah ode sa srećom najstarija. I ostale tri će s Božijom pomoći uskoro...Mladi kadija, Ahmedefendija je dobio mladu lijepu bogatu mirađiku, Aiša muža! I to kakvog! Oslovjavaće je u mahali hanuma, kadinice, efendinice, begovice - šta bi mogla da poželi više mahalska udavača...

Šesnaest godina poslije, kadija i kadinica su mi postali roditelji. Ja, njihovo šesto dijete, najmlađi četvrti sin.

- Na silu rođen, isprdak - rekla bi majka...

- Isprdak - ponovih poluglasno u ovom kamenom beskraju na kraju svijeta, nadomak cilju. Isprdak - prve, najprve, najdraže!!

Trgao sam se na oštar poziv:

- Ne mrdaj, pucaću!!

Pratilac je saopćio stražaru lozinku. Prošli smo pored improviziranog bunkera, pozdravili pokretom ruku posadu.

Ne, nismo stigli na odredište. Pred nama je od ove predstraže bilo još puta, teških teturajućih sati, teškog partizanskog marša.

4. Lomovi

- Brata sam ti poznavao... Fadila, jest njega. Gimnazijalac, igrač "Veleža". Sad je u Mostarskom odredu, čuo sam. Čudo da i ti nisi tamo – govori mi Čedo Kapor, odozgo sa konja. U Španiju ga nisu pustili. Mlad je, rekli su. Mene jesu.

Stavlja mi do znanja da je "španac"- borac španske revolucionarne armije. To pristaje komesaru brigade - nesumnjivo.

Držim se Hamine pouke - o starješinama i partijskim sekretarim sve najljepše. Inače bih rekao kako ga ogovaraju – Čerkić, ko bi drugi (on sve zna!) pričao mi je za njega, zgriješio, pobjegao iz Trebinja 1936. godine od kraljeve pravde u Španiju. Znam, nije tako, vjerujem Hami. Rekao mi je kada je čuo da pratim komesara Čedu koji se vraća sa savjetovanja u Oblasnom Komitetu nazad u brigadu:

- Divan, drag, najbolji čovjek koga znam.. A takve, moj Pirgo zapamti - najviše olajavaju ....

- I oca sam ti znao. Kadija u Trebinju - nastavlja Čedo, pa u Mostaru. Vlast. Vjerska i svjetovna. Brat mu hafiz, imam džamije u Starom gradu, dodaje. Čuo si sigurno: "..fratri, hodže, popovi svi od reda lopovi "... A ja ti velim, nije tako. Većinom su to pošteni, plemeniti ljudi. Misliš li i ti tako?

Rekao bih mu od ocane znam boljeg čovjeka. Uz to, nije bio hodža nego kadija – šerijatski sudija.

- A ti! Digo se i protiv vjere. Sin na oca: vidi šta život zna da priredi! – završi priču Čedo.

Ni to nije tako, rekao bih mu, ali on podbode konja, udalji se, ostavi me mislima i pitanjima koja me danima muče, tražeći odgovore, razgoneći mir. Na svakom predahu i pripremi sna pokušavam odgonetnuti - gdje sam i čiji sam u ovom vrtlogu nemira, svog i tuđeg čemera. Čemu i kome pripadam? I uvijek ista pitanja - da li da se ponosim ili stidim svog partizanskog opredjeljenja? Da li da se zbog toga kajem, ili da nastavim pjevati crvenim zorama? Da se odreknem oca i svih najbližih? Onog čemu pripadam od kad znam za sebe?

Od svog ne znam boljeg oca...On i majka najčvršće su spone sa onim što sam bio, najveće prepreke onom što bih htio da budem. Onoliko koliki sam vjernik stvorio je otac od mene. Majka učvrstila: ljubavlju, brigom, uzdahom...

Da to ispričam Čedi, šta li bi rekao? On, koji kao komesar brigade u ovoj nedodjili otjelovljuje Partiju, SKOJ, odred. Možda bi me podržao u procjepu: da ahmedija jeste i da istovremena nije prepreka mom partizanskom oprjedeljenju. Ili je bjela ahmedija i za njega - uvijek simbol neprijateljskog, crnog, nazadnog. I za Partiju....

Hvatam se u misli i raskoraku - pa i za mene je mantija uvijek crnja od mraka. Simbol nazadka...Očiti dokaz da u dnu naših saznanja vrebaju - vjernici.

II. SA PUŠKOM I ČETOM

1. Četa

Dočekujem budan zoru poslije teškog sna. Ne razaznajem usnule u polumračnoj prostoriji... Osjećam oštar smrad sasušene balege preko koje su nabačeni naramci slame za ležaj borcima, trag goveda čije je stanište zauzela četa.

Čedo je s pratiocem produžio u Štab brigade, put Vilusa, meni preporučio da se čuvam. Sa komesarom čete i komandirom se izljubio.

Komesar me predstavio borcima. Dodijeljen nam je drug Rido, naglasi, po preporuci Oblasnog komiteta SKOJ-a da bude omladinski rukovodilac. Zamjena je za poginulog Ristu, dometnu na kraju... Pripazite ga, preporuči me – da ne srlja.

Od sna nema više ni traga. Ima mislima ...

Da ne srljam – reče komesar. A usput, do staje u kojoj su nas čekali okupljeni borci punio mi je uši pričom da Partija stavlja u zadatku mladim komunistima da moraju biti primjer ostalim: prvi se javljati za bombaše; jurišati na najbranjene položaje neprijatelja; pjevati tijekom marša, kad postane najteže; ostati najgladniji kad se u bistroj supi primljenoj na četnom kazanu ne može načini “đavolje zrno” ubuđalog graha... A sekretar Skojevskog aktiva mora biti prvi među prvima, primjer hrabrima, ako želi da bude primljen u Partiju, što je najuzvišenija želja svakog mладог komuniste. I kako da nakon takvih riječi “ne srljam”, zamalo ne upitah komesara.

- Zamjena sam za poginulog Ristu - reče komesar borcima.

Rekao je to tako kao da se radi o opancima. U njegovim riječima ne osjetih ni trunčice tuge, ni traga sučuti, poštivanja. Ni trunčice...

A ja sam o smrti revolucionara, partizana, svih palih pod zvijezdom petokrakom na kapi ili u srcu, sanjario kao odlasku u nezaborav i vječnost. Za mene je smrt bila isto toliko, ako ne i zanosnija od revolucionarne borbe:

I opet, ko zna koji put vidim desetinu puta odsanjano:

Ležim na odru. Pao sam na putu revolucije. Smiren. Sa maskom smrti uzvišenosti u srcu, koju nadvladava uvjerenje u konačnu pobjedu. Nad odrom su najbliži i najdraži: Hamid Vuk, Stevo Jovanović, Ante Zuanić. Svi svečano mirni, odlučni da nastave započeto.... I ona je tu, prvi drhtaj mog pubeterskog srca. Grca u suzama...Lenjinov marš, svi ga pjevaju u zanosu:

..."Vi padoste žrtvom i dadoste sve,

Krv, život mladost radi slobode.

Počivajte mirno u grobnici toj

Sa pjesmom slobode mi ćemo vam doći"- odjekuju gromki akordi puni ponosa i slave. To revolucionari polažu još jedan zavjet za nastavak borbe nad grobom palog druga, najavljuju pobjedu koja će neminovno doći ...Za ovaj trenutak vrijedjelo je živjeti...

Slava ti druže Risto, ali tebe nije, niti će bilo koga od tvojih, a od danas i mojih saboraca ispratiti Lenjinov marš u vječnost. Nije komponovan za vas. Nećete uz njegove poruke učestvovati u prkosnom otporu nepravdi posljednjim dahom života...

I kako bi mogli iz te balege i smrada koji puni sve čega se dotakne....

2. Borci Treće

Komesarove riječi kao da su se odbile od borce...Ostala je praznina koju popunjavam neizgovorenim pitanjem: otkud tu? šta će s njima? I oni su mi pogledom i pokretom stavili do znanja da sam zalutao među njih, tuđinac koji im ne pripada.

Narednih dana, prokužen, nastojim da im se približim, da steknem njihovo povjerenje. Odbijaju me. I to ne kriju. Šta će im ovakav krhak, neuhranjen, ni koža se sa mene ne bi dala zguliti. Kakve bi fajde moglo biti od takva jada, nevična naporu, gladi, hladnoći. Guraju me od sebe neželjena, svakom na smetnji. Sa puščetinom koju više vučem nego što je nosim, šinjelom krojenom za šira pleča i viši stas, cokulama pravljenim za duže noge, jedva ih vlačim u koloni koja se kreće bez odmora i zastanka, a ne znam da li goni nekoga ili nju progone po bespuču i kamenjaru. Primjećujem da zaziru od mene i mog glasa. Nisu me ni gledali ni slušali dok sam po komesarovom zadatku na četnom sastanku čitao neznam čiji članak iz izgužvane brošure, mada sam se trudio da im pojednostavim misli tekstopisca i učinim razumljivim teške riječi: fašizam, reakcija, imperijalizam...Ravnodušni su. Od njih se odbijaju istine koje im članak nudi. Pitaju bez glasa i riječi: zašto im se iz dana u dan isto priča? Ima li koga da im kaže kako će se i kada prikratiti ovaj život doličan progonjenoj zvijeri?

Pokušavam da saznam ko su? Odakle su? Kako su dospjeli u četu? Na prostorima kojim se kreće, četu su prozvali "ciganska", mada je u četi jedini Rom, konjevodac Mićo iz Trebinja...

Većina su mještani iz popaljenih sela, Srbi. Ima i muslimana, nešto manje Grgoraca i Hrvata, dva Slovenca, bjegunca iz domobranske satnije. Četni kuhar je talijan, "kamarad Luiđi", tako ga zovemo. Zarobljen je (on tvrdi - prebjegao je na slobodnu teritoriju) u Četvrtoj ofanzivi na Neretvi. Nije htio u zamjenu za uhvaćene ilegalne radnike - Italijani su nudili za njega zarobljenog partizana. Rven je, tvrdi, odkad zna za sebe, jer otac mu je bio takav. Potvrđuje to pjesmom. Na svakom zastanku počinje da pjeva: "Avanti popolo...", a ja mu priskačem jer me ta pjesma podsjeća na zatvorske dane u italijanskom konclogoru Mamula kod Herceg Novog u kome sam proveo veći dio 1942. godine. Uz to zadatak mi je kao četnom rukovodiocu SKOJ-a da podižem moral boraca. Pjevaj i kad ti se plače, stavio mi je u zadatak komesar čete. Četni zabavljač je Ante, Dubrovčanin. Mršav, visok, dobar da se njime mlate orasi, kaže za njega Meha-Arap, besprizorni iz Mostara. Za se i svoju dušu pjeva gdje stigne o ljubavi, Mari, suncu i moru, a sa Luidjijem:

Borci Treće čete na odmoru

- “O sole mio “ i
- “Mamma mia”.....

Iz njihovih priča doznajem da su prišli četi u njenom stalnom pokretu, iz sela razbacanih po hercegovačkom kršu i onih izniklih na pašnjacima centralne Bosne, gdje je formirana brigada (Deseta hercegovačka udarna), od ostataka razbijenih odreda, četa i bataljona poslije udara hercegovačkih četnika na crvene bezvjernike. Popunjavala se borcima iz sela gatačke površi i onih ispod vrleti Volujaka, na kojoj su izginuli njeni najbolji borci u Petoj ofanzivi, a ona se desetkovana dovukla na hercegovačke prostore koje je morala, sa ostalim četama X brigade po ko zna koji put oslobađati od zlotvora.

Drugi su pristupili brigadi iz sela razbacanih na prostorima od Vilusa, otkud su je protjerali nikšički četnici do Boke Kotorske, gdje se odmorila i popunila novim borcima – Bokeljima. Proganjana je i borila sa kao najudarniji dio brigade na vrletima Kukuna iznad Fatnice, na kojima je mjesecima krvarila u danonoćnim borbama sa bilečkim četnicima pa do gatačkih Korita, Fazlagića Kule i Stepena, neprekidno uz nemiravana neprijateljskim udarima.

Nekolicina njih su prebjegi iz četničkih korpusa i domobranskih satnija, muslimanskih milicija bjegunci iz bilečkih, nikšičkih i ljubinjskih četničkih sabirnih logora, izbjegli ispred ustaških koljača i palikuća, njemačkih i talijanskih kaznenih ekspedicija, domobranskih satnija, Muslimanske i milicija raznih boja i naziva. Ima ih koji su se izvukli na svjetlost dana iz trapova, u njima trunuli mjesecima čekajući bolje dane, pa dočekali ovu četu ni nalik vojsci. Desetine njih su iz čete raspoređeni u druge jedinice, postali komandiri, vodnici, komesari četa i politički delegati, prekaljeni u dotadašnjim

borbama. Četa-rasadnik kadrova, govorilo se za nju. Pri susretu jedinica doskorašnji saborci se grle, odmiču jedan od drugog, zagledaju, išćuđuju kao da se godinama nisu vidjeli: viđi ga,viđi.. - ne vjeruju svojom očima da vide onog koga vide.

Stariji su uglavnom šutljivi, nečujni, mlađi bučni. Govore o slobodi, pjevaju o njoj unjkavim glasom guslara, zaklinju se u čojstvo i junaštvo; zagledaju u jareću plečku - tako im duše i svetoga Vasilija pobjeda je naša, pobićemo pogan do Božića. Uvjeravam se po ko zna koji put da te gatke borci slušaju pažljivije i vjeruju im više nego pridikama komesara i političkih delegata. Oni što govore manje puni su žući - osvetiće se, ubiti, spaliti... Trpe pridiku nekolicine komunista i SKOJ-evaca - ne mogu, ne smiju tako! Nije ovo ni banda krvoločnih, ni vojska nesvjesnih. Oni su borci za slobodu, za bratstvo svih naroda i vjera, protiv mračnih fašističkih sila svih boja.

Novoprdošlim se pridaje posebna pažnja, jer im starještine ne vjeruju. Ni meni nisu. Po nepisanom pravilu, zna se skoro beziznimno među novoprdošlim su i oni koji će sezadržati u četi dan-dva, pet-šest najviše, pa će nestati zorom ili će tijekom marša zaostati iza jedinice "poradi sebe", skloniti se na dan-dva u škrip da bi potražili i našli bolje sklonište, uvjereni u istinu da im ova kolona gladnih, promrzlih, premorenih ne može pružiti zaštitu. Četi je podrška potrebnija u ovoj pustari i bespuču. Istog dana, poslije uspjelog bijega, javiće se alaukanjem sa litica iznad staze kojom se vuče kolona, neuhvatljivi patrolama koje komandir šalje da udovolji dužnosti progona dezertera. Slijedećeg dana kada i poslednji trag čete iščezne uvući će se u kuću, kačun, bajtu, trap, jamu ili pećinu, tu negdje u blizini skrivaće se od svega i svakog, dok šuma ne olista i najavi toplije dane. Do tada koristiće pogodnosti ove, tako je zovemo, partizanske "slobodne teritorije", očišćene od četničkih i drugih bandi, mada, zapravo, nikome do njima

ta sloboda ne treba u nedođiji u koju zaluta samo poneki vuk samotnjak, po nečijoj zapovijesti upadne neimenovani četnički korpus ili uskoči nićim najavljen, odlično opremljen i pripremljen njemački izviđački odred poznat po zloglasnom nazivu – trup.

3. Mile

Od svih boraca u četi postao mi je najbliži Milan, politički delegat, rodom iz okoline Duvna, opuštena smirenog lica, blagih, vodnjikavih očiju. S njim dijelim dnevno sljedovanje kruha. Pravljen od sjerka, liči na ciglu bojom i težinom. Trunimo ga u supu. Punimo njime vojničku porciju, jedan od Milinih trofeja sa ko zna kojeg ratišta. Pocrnjela je od dima. Izlupana o kamenu podlogu, ne da se a i nema se čime oprati. Stružemo sa njene unutrašnjosti ostatake hrane, uvjeravamo jedan drugog da je od gorkog sjerkova hljeba neosoljena supa dobijena na četnom kaznu postala slana. Sljedovani komadić mesa žvalimo, u njega se ne može zagristi. Kuhar je imao tek toliko vremena za pripremu obroka da dočeka da voda u kaznu proključa i krvavom mesu promijeni crvenu boju. Na kratkim zastancima, iz prljavih džepova umašćene i na nekoliko mjesta poderane bluze, iznesene iz bitke na Neretvi, od tada nikad ni oprane niti krpljene - Mile istresa ostatke duhanske krđe, koju strpljivo skupljamo na komadić krute bezbroj puta kvašene i sušene hartije, pokupljene ko zna kada i gdje. Savijamo je i lijepimo pljuvačkom, formirajući tako "cigaru". Sklonjeni u zavjetrini, prepušteni tišini i šutnji pretvaramo je u plavičast dim koji štipa i grize nos, oči, usta i grlo, izaziva nezadržljiv kašalj i suze koje kvase lice i vrat.

Mile me nikad i nizašta ne pita. Tek ponekad izusti po koju riječ, teško, škrto, sporo i tiho o vlastitoj nesreći: kuću su mu

spalili, ne kaže ni ko ni kada, ni šta je izgorjelo u kući - lomači, ni u plamenu pojate: ni gdje su ukućani, žene i nejač-mori ga golema nesreća. Razaznajem to više iz načina kako govori, iz teška pogleda i izraza lica, nego iz riječi koje s naporom nalazi. Nastojim ga utješiti. Pričam mu o Mostaru, Neretvi i suncu, mahalskoj mladosti. Tješim ga, ne može se živjeti sa tugom. Kad pobijedimo naći ćemo njegove, osnovaće svoj dom, živjeti u radosti i sreći. Ne povlađuje, niti odbija riječi utjehe. Odsutan, pritisnut golemom mukom, čini se ne vidi me, niti čuje. Zatvoren iza teška pogleda.

Takav je na odmoru, sastancima i zastancima, u pokretu i u stroju. Nije drugačiji ni u borbenom lancu.

Gledao sam ga:

- i kada četa krene naprijed u talasima koji narastaju, postaju silniji i čvršći svakom eksplozijom ručnih bombi, kratkim i prodornim rafalima mitraljeza, pijukom pikavaca, pojedinačnim i složnim pozivima što bodre, daju snagu, pune grudi samopouzdanjem:

- ... juriš drugovi !
- ...aha, eno ih, eno!
- ...zalomi,ne daj im u škrip!
- ...drž' za bradu bradonju!

- i kad se stroj izlomi i ospe borci krenu nazad, gluhi na pozive, molbe i prijetnje komandira, komesara i vodnika, osvrćući se u strahu - samo što dalje, od tih prodornih urlika:

- ... drž' cigane!
- ...na kolac crvene!
- ...aha, aha-hvataj za grlo!

U svakoj od takvih prilika Mile ostaje ozbiljan. Njegov izgled i pogled umiruju potpunije i efektnije od razumnih riječi komesara, psovki i prijetnji komandira...

4. Provjere

Mučno mi je i od provjera kojima me podvrgavaju u svakoj prilici :

- na straži noćne smjene kada mi svaki šum i sjenka sugerisu - to se četnik ubica prikrada - udaviće, bešumno zaklati, omogućiti svojima daudare na usnulu četu. Dvoumim ustravljen-da li da opalim jedan od tri dragocjena metka dobijena od komandira u sijenku što nalikuje koljaču pripremljenom za skok, uzbunim usnulu četu nad čijim mirom i sigurnošću bdijem; ili da se pritajim, zaustavim pokret i dah - jer pogriješim li i opalim borci će me narednog dana psovati zbog prekinuta sna i nepotrebne uzbune; komandir će me pozvati na razgovor pun prijetnji i ružnih riječi; četni reporter poslati prilog za rubriku brigadnog lista - "dogodilo se neborcu" sa navodom mojih inicijala; komesar će mi održati pridiku sa naglaskom - ako doista želim da me prime u Partiju moram (bla..bla bla..)

U posljednji čas opuštам kažiprst sa okidača na pušci, čuo sam glas komandira voda - provjeravam drhtavim glasom lozinku, puštam da mi priđe. Zagrljao bih ga i izljubio za razbijeni strah i podareno olakšanje. Nekoliko časaka potom sumnja se budi u meni: je li me on to kontrolisao da ne pobjegnem ili je doista obavio redovnu redarsku dužnost?

Provjeravaju me i tijekom marša, kada na mene dođe red da prtim teške redenike zbrojevke, posljednjom

snagom kojom, čini mi se, samog sebe jedva nosim. U iskušenju sam - baciću teret sa leđa uz psovku i poruku da to neću i ne mogu, sa uputom da redenici sa svom četnom municijom odu u tri materine pa, makar me tu na vanredno organizovanom "letećem" sastanku partijci i SKOJ-evci isključili iz organizacije mladih komunista, a komandir naredio da me stražarno sprovedu u štab brigade. Iznuren, na izmaku snage, vidim Milana i njegov blag, pokroviteljski osmjeh, podmeće pod teret svoje rame. Bog te poživio – znam da ga nema, ali kome bih te preporučio moj najdraži Mile u ovoj divljini, šta drugo da ti poželim!

Kontrolišu me i dok batam u patroli koju komandir šalje da izvidi ima li zasjede u klancu kome se jedinica primiče; i u grupi bombaša koja treba da iznenadi i likvidira posadu neprijateljskog bunkera, - kao da znaju da razmišljam o bijegu – bezuslovno, pa neka me pribiju na sud srama kao dezertera kada me uhvate.. Sakriću se u kamenjar, životariti kao škripar-odmetnik, ili će se uputiti neznanim stazama tamo gdje pripadam - u Mostarski odred, mojim najrođenijim. Ali snage ni hrabrosti nemam za to. Sjetim se Hame Grebe i njegovih riječi kad sam mu to spomenuo u razgovoru pred zgradom Oblasnog komiteta u Fatnici:

- Ne igraj se Pirgo, strijeljali bi te na licu mjesta! Za takve grijehhe milosti nema-upamti! Izbij to iz glave Pirgo blentavi!

I pored tog upozorenja bježanje u odred izgledalo mi je jedinim načinom da se sklonim iz ovog vrtloga strahova od svega i svačega, od briga, nada i želja koje me razdiru, truju noć i dan. Sve me je upućivalo na taj, tako mi je izgledalo, jedini put spasa. Ali kako će i kako bih to mogao kada me na bezizlaz upozorava vodnik Mustafa. Primjećujem ga i njegovo

prisustvo osjećam svugdje i u svako doba dana, na odmoru, zastanku i zadatku. Uvijek me drži u svom vidokrugu...

5. Mračnjaci

Nekolicinu boraca izbjegavam. Zazirem od njih, lomim se da svoju muku povjerim Milanu ili komesaru čete. Sumnjam da bi mi povjerovali kad dokaza nemam, a pritužbe su teške. Mada se sklanjam od ovih mračnjaka imam ih, čini mi se, dan-noć za petama. U koloni tijekom marša, osjetim njihov smrdljivi dah na vratu i hladnu puščanu cijev usmjerenu na moje slabine, kamu pripremljenu za zamah u moja leđa. Noću ne mogu da zaspim, mada se čas odlaska na stražu neumoljivo primiče, zora najavljuje, skraćuje dragocjeno vrijeme za odmor i san. Uz njihov dah guši me i kiseli prodorni smrad u kome se miješa oštiri zadah mokrih čarapa i opanaka prinesenih vatri da se osuše, u buradima parenih bluza i čakšira, tom jedinom sredstvu odbrane od vašaka i druge gamadi koje nas progone nesnosnim svrbežom, znojem i prljavštinom prekrivenih tijela neokupanih mjesecima, truhle, ugažene slame i stajskog đubriva, vonja stoke čije smo napušteno stanište zauzeli – u toj mješavini zadaha i smrada čujem siktav, prijetnjom nabijen šapat:

- Balijo!
- Ciganine!
- Metak ti ne gine!

Okrećem se brzo u pokušaju da otkrijem čije su to riječi pune mržnje i zle slutnje. Zaludu - sudaram se sa ledenim pogledom, čvrsto stisnutim vilicama koje bi trebale potvrditi da nisu izustile prijetnje i ružne rječi. Te stisnute čeljusti liče

mi na žvalje zvijeri - urliknuće, zariti oštare i duge zube u moj vrat. Savlađujem se mada bih najradije vrisnuo, odmičem od izvora prijetnje zlom, savijam oko kutije sa redenicim za puškomitraljez, tražim, nalazim drugo mjesto za ležaj, zaostajem, mijenjam mjesto u koloni kojoj ne nazirem ni početak ni kraj.

Takvu četu, koja se održava poslednjim snagama iznurenih, gladnih i prozeblih boraca, desetkovana u stalnim borbama i povremenim dezterterstvima, nabijenu nezadovoljstvom koje tinja i raste iz dana u dan, u kojoj se naredbe nevoljko izvršavaju:

- Brže, požuri, mater ti kilavu, evo ih za vratom!

miješajući se sa otporom i protestom:

- Neću, ne mogu, ostavi, sjaši s mene!

Pa onda:

- Očisti pušku, pritegni oputu, zakrpi čakšire ispašće ti muda!

i grub odgovor :

- Nosi ih u materinu, pucao tamo i u moja muda i u materinu...

Što prijeti otvorenim buntom - ne može se više ovako u ovom jadu od vojske i jedinici u kojoj ničeg nema, u kojoj se ni najpotrebnije ne može dobiti -

- ni praška soli za gorak hljeb od sjerka, za posnu čorbu i prijesnu govedinu,

- ni časka odmora za premorene noge, ni sna za iznemoglo tijelo i otežalu glavu,

- ni pedalj topla ležaja, ni dovoljno plamena za promrzle noge i leđa,

- ni komadića krpe ili zavoja da se rana previje, krvarenje ili nažuljena peta zaštiti, čiji borci u šaržeru puške nemaju četvrtog metka, svaki od tri je strogo namijenjen:

- prvi - rekao mi je komandir prilikom dolaska u četu - za sigurnu metu od koje ćeš uzeta dva. Za utrošak takvog metka ne trebaš moju dozvolu ;

- drugi - za četničkog, ustaškog ili talijanskog starješinu. Ni za taj utrošak ti ne treba moja saglasnost,

- treći - za sebe, ako nemaš drugog izbora i

- četvrti - e, vidiš, tog četvrtog nemam ni ja - dovršio je komandir priču o ličnom naoružanju boraca čete. A naspram njoj bili su do zuba naoružani četnici sa neizmjernim zalihama oružja i municije, prepunim magacinima oružja i opreme, kojima su ih snabdijevali talijani i nijemci. Takvu jedinicu, koja se danima lomi po kamenjaru, prti sniježne nanose po padinama crnogorsko - dalmatinsko - hercegovačko - bosanskih planina, probija kroz šikare i bespuća, u stalnom procjepu između bilečkih, gatačkih, ljubinjskih, nevesinjskih i crnogorskih četnika, ustaško-domobranskih bojni, kaznenih njemačko-talijanskih ekspedicija i zasjeda muslimanskih milicija; uznemiravanu stalnim teško ostvarivim zahtjevima viših štabova, - obogatili su njeni borci, ovi jednostavni ljudi, raznovrsnošću i šarenilom životnih iskustava, navika, naravi, vjerskih uvjerenja, predrasuda, sudbina, želja i nadanja- da ono nekoliko partijaca i SKOJ-evaca i sami opterećeni istim, nemaju dovoljno snage ni znanja ni iskustva da bi nadvladali nagone i instinkte, nametnuli četi jedinstvo misli i akcije pa se lome u nemoći i bezizgledu...

U tom žestokom sudaru mojih uvjerenja i ideaala sa grubom stvarnošću, čiji se bezdani ne mogu spoznati dok se ne dožive,

osjećam-zatamnjuju se moji sni: ovo nije ono o čemu sam maštao i za šta su me pripremale ulice crvenog Mostara.... Ili to postajem žrtva trenutne malodušnosti.

6. Himna mladosti

I odjednom: najprije čelo, pa se potom cijela kolona zaustavi. Stigli smo na odredište. Liježem iza prve stijene. Iznuren umorom, u polusnu nazirem Antu, Mehu-Arapa, Ristu, srednjoškolca iz Trebinjske šume, Ibru Selimovića iz Bileće, Juru iz Posušja, Mustafu iz Dubrava-promiču ka čelu kolone, primiču se vatri što ju je na brzinu raspalio četni ekonom Polahko i tih, pa sve jače i jače gromka pjesma, zapljasnu me radošcu i snagom:

“....Širom svijeta omladina nova,

Vedra čela nov donosi dan,

Mir i sreća osvanuće svima,

Vjekovni se ostvariti san...” – javio se četni hor: vraća mi snagu i nadu, razbija mračne misli, širom otvara prostore vjeri i ponosu.

Vidim, u bljesku plamena logorske vatre, u gomili boraca i Milu. Razvukao je lice u osmijeh, krezuba vilica ne čini ga ružnjim. Potom, u polumračnoj pozadini nazirem i beskrajnu kolonu živih i palih boraca - pjevaju, najavljuju pjesmom, kako bi drugačije, neminovan dolazak pobjede. Jeste, razaznajem njenu melodiju, uključujem glas u hor raspjevanih – to je i moja pjesma – himna mladosti koja koračaka neminovnoj pobjedi...

Nikad neću doznati da li sam doista čuo i sa drugovima pjeva tog predvečerja, ili je to bio privid izazvan košmarom mog premorenog uma i tijela, neposredno poslije cjelodnevnog usiljenog marša Treće...

7. Napad na Kifino Selo

Ove noći krećemo u napad. Istjeraćemo četnike iz Kifina Sela. Primaći se Nevesinju. Uzeti bogati plijen. Tako kaže komandir.

U Kifinu Selu je dobro snadbjeven četnički priručni magacin. Italijani su prije nekoliko dana, dojavili su naši obavještajci, dovukli kamione konzervi i opreme. Braniće se uporno. Moramo ih iznenaditi brzim napadom, govori nam komandir.

- Krećemo sa prvim mrakom u lancu, pazite kao oči u glavi desnu i lijevu vezu - naglašava. Ne bojte se četničkih alaukanja i prijetnji. Tako se hrabre. A do Nevesinja će u trku puniti gače Tiho, naprijed i samo naprijed-iznenadićemo ih i satjerati u kasabu...

Na našu žalost, informacije nisu bile ni potpune, ni tačne. Dok smo se približavali njihovim položajima čuli smo poruke:

- Ehee, crvendači, eheee hodite!! Čekamo vas, majku vam cigansku...

- Jebi im mater-govori mi, ide uz mene Cvijan Zorić, politički delegat voda, moj drug iz Mostara. Imaju dojavljivača iz čete, materi mu ga nabijem...Uhvatiću ga il' me nije. Platiće glavom izdaju...Majku li mu četničku!

Otrča za vodom.....

Gruhnule su nekolike bacačke granate. Mahinalno sam legao, brzo ustao. Ovaj desni u lancu mi je odmakao. Sustižem ga uz psovku. Osvrćem se lijevo. Ne vidim nikoga.

Izgubio sam vezu!

Upaničen zastajem, pretvoren u uho i oko. Čini li mi se ili to doista, tamo sa strane dopire šum grančica koje se lome pod teškim korakom vojničke cokule. Ili to klapara opanak u plitkoj susnježici, teški korci više ne odliježu u mojim ušima...Je li to četnik?!!

Nije u pokretu, dahće u jarku, četiri-pet koraka daleko od mene. Pridiže se. Jest, nazirem priliku koja trapa prema meni. Nije to naš Ivo, prebjegli domobran, učenik iz Dubrovnika, lijeva veza u lancu koji se očigledno prekinuo. Poznajem mu i hod i stas –ovaj je pognut, skoro do tala, tako Ivo ne hoda...Čini mi se vidim šubar, preko prsa redenik sa mećima. I kokardu – jest, vidim i kokardu!!

Četnik, siguran sam-četnik! Podižem pušku, ne nišanim, nemam kad-okidam...

- Jebo te čaća usrani, zamal me ubi!-razaznajem Ivin glas...Strah mi je izobličio njegov izgled. Mogao sam ga ubiti uvjeren da to u tami baulja četnik.

Pridržava lijevom rukom desnu. Ranjen je, šapće, u malopređašnjoj pucnjavi. Vuče pušku po talima. Pridržavam ga. On se otresa-ne treba.

- Ne boli-veli-rana je još vruća.

Zvjeram okolo...Ni jedan šum mi ne promiće. Sve gubi stvarne konture, strah je izopačio vid. Grm lijevo poprima

oblik ljudske prilike, uspravlja se, kreće put nas. Podižem pušku. Ovog puta nišanim. Ivo me gura:

- Šta radiš budalo!!

Razaznajem boju Ivina glasa. I on je prestravljen.

- Ostali smo sami-stenje.

Zapucalo je sa svih strana. Svi na nas, čini mi se i s lijeva i s desna-pa šta je s našim...

- Zalomi. Drž' ih..o oo Jovane! Zalomi!

Povici u meni odjeknuše desetorostruko. -Evo ih, podvriskuju mi u uho.

Ivo se pridiže. Ustajem i ja.

- Tamo, nazad šapće, pokazuje zdravom rukom pravac od kuda smo došli.

Noge nam upadaju u blatnu susnježicu. Jedva ih izvlačim iz kaljuže. Jedna se cokula svuče s noge, osta u glibu. Treba trčati, samo trčati, vući ranjenog Ivu, tamo od kuda smo krenuli prema komori.

Stadoh bez daha. Povukoh Ivu u grm...Ne, to pred nama nisu utvare, stvarni su. Vidim ih. Kreću se polahko-šuljaju. Cijela ih je grupa. U trenu prebrojah - petorica. Ne dišem, ustravljen. I oni zastajkuju, osmatraju. Šta će sa ranjenim Ivom i dva metka u šaržeru, treći sam ispalio na Ivu. A njih je pet.

- Polaho, tu su –čujem najbližeg četnika. Polako...

Uskačem u grm, uvlačim Ivu. Nemam ni daha ni glasa. Ni razuma-šta uraditi...

- Bože ti si jedini preostao. Pokaži da te ima. Molim ti se, pomozi-šapćem, preklinjem.

Vidim, onaj najjudaljeniji podiže ruku. Krenu u suprotnom pravcu. Za njim ostali. Najbliži meni, gurnu u stranu granu grma iza kojeg se krijem. Vidi me je, kao i ja njega-razaznao sam mu bradu, oči, kokardu, puščanu cijev-siguran sam. Potrajalo je to tren dva, vječnost. Pusti granu, ostadoh u grmu, on nestade iz vidokruga. Ode za ostalim. Gubim dah, dišem duboko kao utopljenik:

- Bio je tu, bio-šapćem-bio...

- Ko je bio? Ko? -unosi mi se Ivo u lice-mrdni, pokreni se. Ko je bio?

Stresam se. Udišem duboko.

Grabimo brzinom koju određuje ranjeni Ivo, nazad put komore. Ivo, kao da je zaboravio na ranu, skoro pa trči. Šljapam za njim u jednoj cokuli.

Spas! Naši! Kuhara, konjevodce i ekonomu zatičemo tamo gdje smo ih ostavili, okupljene oko vatre. Ekonom se skvrčio uz sam plamen, blizu kazana, spava. Utrčavamo među njih, Ivo kao da se sjetio ranjene ruke, prihvati desnom lijevu – krv kapa iz rukava na sniježno - bijelu podlogu...

Dovlačim se do vatre, mahinalno skidam mokre čarape, prinosisim taban plamenu - prija, nagara, smrđi...boli.

Bude ekonom. On nalazi u konjskim bisagama komad krpe, zavija Ivi ruku iznad šake. Pita šta je sa ostalim. Mrmljam odgovor, skrivam sramotu da smo se izvukli iz borbe, ostavili drugove na cjedilu.

-Sad će i oni - cijedim, ne govorim...

Borci se vraćaju u grupama. Pitaju šta je sa nama. Pokazujem rukom na Ivu. Leži pored vatre. Tiho ječi-bolovi čine svoje. Komandir je naredio povlačenje. Iznenadjeni smo mi, nisu četnici – tako opravdava neuspjeh akcije. Izdaja-tvrdi!

- Nema priče. Liježi! Sutra, uz doručak četni sastanak. Tišina!! – naređuje, kao da želi prikratiti ovaj težak dan.

Komesar domeće:

- Poslije četnog partijski, pa skojevski. Biće to jutro sastančenja, priče...- veli.

Razaznajem, Ivo je drugi ranjenik. Novaka su odnijeli u brigadno previjalište. Tu je prekinut lanac, vjeruju. Četni referent saniteta previja lvi šaku. Komandir pregleda ranjenu ruku:

-Mrda prstima...biće dobro. Metak nije zahvatio kost.

-A ti? - obraća se meni...

Zna li?! Hvatom mu boju glasa.

- Čujem izvukao si lvu! Bravo!-dodaje, obraća se meni.

- Ostao sam bez cokule – isturam bosu nogu.

Želim da promjenim temu.

- Ostala je u blatu-ne govorim ni riječi više, ne želim uvečavati laž.

- Bolje bez cokule nego bez noge jel de – pomilova me rukom po glavi.

Drhtaj sreće mi potrese tijelo. Ne zna. Ne znaju. Ode.

Četni ekonom mi donosi opanke i par šarenih vunenih geta. Dajem mu cokulu. Možda je spari poslije naredne borbe.

Pritežem opanak. Sve likuje u meni. Neću poput boraca- "pobjegulja", ni na brigadni sud, ni na stub srama, neće me kao kukavicu koji je prekinuo lanac i ugrozio četu razriješiti dužnosti sekretara četnog aktiva SKOJ-a, ni kandidature za prijem u Partiju. Radovao bih se „do neba“ da nije..

Svijest i savjest mi se pokrenuše. K vragu, pa to je bijeg od istine, sunovrat u neistinu. Ne, ne može tako! Moram im reći istinu. Cijelu istinu. Jednu. Obje. Sve istine do kraja: da me Bog spasio; nije imao ko drugi; da sam prekinuo lanac ja, ne Novak niti neko treći; da sam ugrozio život svih drugova u četi; da me četnik vidio u grmu, nije dojavio ostalim niti sasuo rafal u mene; da nisam spasio i izvukao lvu nego se, Bog umiješao, spasio i mene i njega, nije imao ko drugi... Koju istinu? Jednu? Dvije? Ili sve? Morao bih istinu na vidjelo! Pa neka mladi komunisti odluče. Jest, oni. Oni su mi povjereni a ja njima. Njima, dužan sam njima reći istinu. Tako nas uče i vaspitavaju Lenjin i Staljin. Partija! Partijska istina - ključ svih istina. Ne smijem, ne mogu drugčije. Nikako - drugačije!!

Tako se moram spasiti od svih laži, sačuvati poštenu komunističku savjest, povratiti mir kojeg sam nepovratno izgubio.

Mile sjede pored mene. Bio se zabrinuo, veli. Zna, tu, kod mene je prekinut lanac. Svakom se to dogodi i najiskusnijem borcu. Vjerovatno sam uznemiren. I neka sam. To je najbolja škola života. Doživljavao je to, ostajao sam sa ranjenikom-bez oslonca, bez ikog svog. I ne izusti ni riječi više. Ode..

Ostatak noći nisam prespavao. Lomilo se, preispitivalo, trunilo ili učvršćivalo moje skojevsko uvjerenje. Uvjerenje čovjeka-partizana, vjernika ili agnostika..

8. Sastanak Treće

Četni sastanak je bio buran. Jedva priveden kraju sa za sve prihvatljivim ocjenama. Komesar čete Mile Mihaljević je insistirao na odgovornosti komandira: donio je odluku da se akcija prekine, mada je prvi vod već prodro u Kifino Selo. Savo Skoko, politički delegat tog voda se nije mogao pomiriti s činjenicom da smo bili skoro u pola naselja i platili za to visoku cijenu-prolila se krv Novaka i Ive, kada se naredilo povlačenje... A cilj nam je bio na dohvati ruke. Podržao je prijedlog komesara - da se komandir i vodnici kazne s tim da oblik i visinu kazne odredi Štab bataljona.

Delegat drugog voda je bio umjereniji, mada je podržao komesara. Najuporniji je bio Krsto Nikolić, desetar u trećem vodu: kazniti, treba bezuslovno kazniti komandira. Ostali-smušeni, neuhvatljivi ni za glavu ni za rep.

Komandir se nije branio. Ostao je miran, kao da se nije radilo o njemu i njegovoj odgovornosti. Svoj postupak je objašnjavao, reklo bi se, nije branio. Postupio bi uvjek tako kako je postupio - reče. Govorio je tečno i uvjerljivo, kako bih i ja rado kada bih bio tako rječit i u izlaganju uvjerljiv. Insistirao je na ideji, prihvatljivoj za sve da u ovom slučaju nije bilo cijene dostačne za život ili rane bilo kojeg našeg borca. Iznenađenje napada na Kifino Selo nije ostvareno, panika u redovima četnika nije postignuta. Akcija je postala rizična. Nije se mogla okončati bez gubitaka, bez ranjenih i

poginulih na našoj strani. Dilema: konzerve ili životi boraca postavila se u svoj svojoj oštini. Trećeg izbora nije bilo. I on se lako odlučio-krv boraca je najvrednija, povukao je četu iz akcije.

Ocijenio sam u trenu,mada nisam znao za ranjavanje obojice: Ive i Novaka i opredjelio se - ne, ne, ne damo ni jednog ranjenog a kamo li poginulog borca za sve konzerve talijanske soldateske. Desetine sličnih akcija i pohoda poput ovog na Kifino Selo, nas čeka – rekao je komandir. Moramo ih dobijati dostoјno veličini i načinu vođenja naše, partizanske borbe. Ne, nikad se nismo prodavali, za konzerve pogotovo, a ni cjenkali za krv boraca. To je jedan od pokazatelja naših razlika od četnika i ustaša: oni će predati i prodati za konzervu svakog borca, za pet-šest starješinu, za deset kila cijelu jedinicu...Opredjelio sam se onako kako je jedino bilo moguće i u tom momentu opravdano - morali smo se izvući iz neuspjele akcije bez gubitaka ili sa najmanjim gubitkom...-završio je svoju priču komandir.

- Savo Skoko, po ocjeni mnogih najhrabriji borac u četi - bio je nepomirljiv:

- Komandir podmeće - nije u pitanju konzerva ili krv boraca, nego - ishod naše borba koja neće biti ni laka ni brza, niti bez teških žrtava. Naš partizanski pokret nije igra dječaka drvenim sabljama na ulici klasna je to borba, krvava preko grla. Njen ishod je najvažniji a ne broj rana i poginulih kojih će biti i mora biti. Pacifizam, kako to piše u „Istorijsi SKP(b)“, je klasna podvala socijal-demokrata, neprihvatljiva za komuniste i partizane...

- Nije korektno Savo, rekao sam. Svoditi uspjeh naše borbe, na uspjeh za Kifino Selo je neprihvatljivo...Teže,

značajnije borbe nas čekaju... Čuvajmo se, brinimo o svakom borcu pripremajući se za njih - rekoh i sjedoh.

Stjecao se dojam da su na jednoj strani komandir i nekolicina pacifista po uvjerenju, na drugoj revnosni komunisti, za koje je ideja novog svijeta najsjetija vrijednost, pa za nju treba podnositi svakodnevne žrtve. Druga podjela nije bila lako uočljiva. Naime, ispod koprene različitih ideoološko-političkih ideja nazirale su se i nacionalne podjele. Svi oko komesara, slučajno ili ne, bili su deklarirani srbi-borci za bolje sutra, ali i radi odmazde ustašama, nepomirljivi osvetnici, nepovjerljivi prema svemu što dolazi s druge strane nacionalnih podjela... Naspram njih stajali su komandir, Cvijžorić, Ismet Šetka, ja i dvojica prebjega domobrana iz Dubrovnika. Pa se zapitah po završetku sastanka: čuće li to na dnu dna misli i naših ideoološko-političkih uvjerenja ipak nacionalisti, bliski "svome" pa i protiv općeg uvjerenja o neophodnosti bratstva pod svaku cijenu.

Odbacih tu pomisao kada do kraja saslušah komandirovo izlaganje. Odbacih ili odložih misao o nacionalnoj podjeli saboraca koja je prodrila u djelić mog uma..

Komesar je, moram priznati, bi uvjerljiv sa pozivima na Partiju, Staljina i Lenjina. Ja sklon da se za njim povedem. Lenjin, Marks, klasna borba, revolucija...- pozivi crvenih zora odjeknuše u meni. Podsjetiše me na autobus "Veležovih" igrača na prašnjavim drumovima Hercegovine. Umal da zapjevam "Crven je Istok i Zapad" u kratkoj pauzi koja nastupi. I zamal ne dадох глас за komesarov prijedlog da se komandir kazni. Ipak u meni prevlada dodatno mišljenje komandira. Insistirao je na ideji: komesarove misli-to je teorijski pristup.

- Dragi moj komesare, dragi Savo Skoko reče..Sve što pričate je gola teorija koja lijepo zvući.. Ali, mi smo do grla u praksi – odjeknuše u meni komandirove riječi.. Treba danju voditi bitke, pa dočekati noć i ne samo partiji nego i sebi položiti račune - jesli li komandire sačuvao mladost koja ti je povjerena. Ili si dozvolio da se olako prolje njihova krv. Ne, ne mogu odgovarati ni Marksu, ni Lenjinu ,nismo na njihovom terenu... Ni ostalim teoretičarima Partije. Nije ovo vrijeme za dubokoumne priče. Dočekaćemo dane pobjede pa teoretisati. Ni Lenjina ni Marks nećemo tada ispuštati ni iz ruku ni iz usta. Ovo nije vrijeme pogodno za to, dragi moj Savo, dragi komesare.. Moj usud, usud komandira je da brine o svojoj savjesti i bezbjednosti-borca, a teoretičari neka pričekaju ljepša vremena - reče i sjede...

Rade Govorčin, dalmatinac, komandir Treće čete

Zamal ga ne nagradih aplauzom.

- A što se prekida lanca tiče - nastavi poslije glasanja. Polazim od istine da nema borca koji želi da mu se dogodi prekid borbenog lanca, niti onog koji ne zna užasne posljedice koje mogu iz toga nastati. Dakle, niko prekid lanca ne želi. Utoliko više jer prekidom lanca borac ništa ne dobija, ne stiče neku prednost, veću sigurnost.... Pa ako se to nekom borcu dogodi, uradio je to sigurno nehtijući. Dovodi u smrtnu opasnost ne samo svoje drugove nego i sebe. Zato, ispitujmo prekid lanca da bismo obogatili nova saznanja, a ne da bismo kažnjavali ili dovodili u nepriliku onoga kome se to dogodilo. Lanac su kidali i prekaljeni borci, svakome od nas se to može dogoditi.

Dok je govorio najčešće se osvrtao put mene. Ili mi se "krivcu" za sinošnji prekid lanca to pričinjavalo...

9. Rade Govorčin

Svojom pričom komandir Rade Govorčin me oduševio. Posmatram ga s dječačkim divljenjem.. Znam, u četi to znaju. I cijene: završio je učiteljsku školu u Splitu. Ribar je sa malog otoka Iža. Dospio je u našu Desetu pri povlačenju njegove dalmatinske brigade u borbama za Jablanicu u Četvrtoj ofanzivi. Izgubio je vezu sa svojom, našao našu svoju novu Brigadu, i u njoj prvenstveno hrabrošću stekao ugled i dužnost komandira naše, Treće čete.

Sastanak je završen. Komandir prolazi pored mene. Miluje me po glavi.

- Misliš li i ti kao i ja? Baš me zanima-veli, kako si glasao, a i to šta o svemu imaju reći Skojevci.

Glasao sam za njegove stavove - ponesen više snagom njegova nastupa nego osnovanošću argumenata koje, iskreno govoreći, nisam do kraja razumio. Ali ono u što sam siguran jeste saznanje da je postavio temelje mom pacifizmu kojeg od tada uporno zagovaram gdje stignem.

I uzgred, moram priznati, na njegovim sam idejama formirao stav kojeg sam dosljedno zagovarao na sastanku Skojevskog aktiva čete, koji je usledio posle sastanka partijaca i na kome je izglasana puna podrška komandiru....

III. PACIFIST

1. Vodnik Mustafa

Trebalo je da se odmorim oposlje neuspjele akcije.

Ništa od toga. Vodnik prvog voda Mustafa, po naredbi komandira, poveo nas je na "zanimanje".

Vodnika ne podnosim. Ni on mene. Član je Partije i na sastancima ima uvijek primjedbi na rad i ponašanje kandidata za članstvo. Ja sam mu česta meta:

Zamjerio mi je jer zaostajem u koloni, izbjegavam da prtim municiju za mitraljez, nedovoljno sam budan na straži. Neku noć zamal mi je prišao nezapažen....

Ne branim se, gutam pridike, sklon sam i da priznam svaki od ovih grijeha. Pa ako treba i više od toga, jer golem sam grješnik.

- Preče je zanimanje nego pjesma, prenio nam je komandirovu poruku, kao odgovor na prijedlog da uvježbavamo četni hor. A uz to za vojsku je najgore kad miruje, učili su ih na podoficirskom kursu u oslobođenom Jajcu. Ovo "u oslobođenom Jajcu" naglašavasa razlogom. Tamo je tada bilo sjedište Vrhovnog Štaba. Tamo je bio i Tito. A i on-Mustafa je je bio тамо..

- Zato drugovi borci-viče:

- U stroj!

- Življe, življe, mrdni guzicom! – pa onda, odsječno:

- Mirno! Na desno, ravnaj se!

Prolazi uzduž stroja koji se formirao i nastavlja:

- Slušaj naredbu:

- Lezi! -trenutak-dva potom:

- Ustani!- pa opet tako nekoliko puta.

I najzad:

- Puži do one stijene tamo!

Odbojnost prema stroju, disciplini, vojscu uopće, kipila je u meni do revolta, podgrijavana vodnikovim zahtjevima da ponovim ono što sam očito izvodio gore od ostalih, bezvoljno i sporo, kako to može samo dječak komotan i lijen- a ja sam takav! Već je stroj predstavljao poniženje za mene. Nisam došao u partizane da bih postao vojnik. Naprotiv. Tu sam da bih se tukao i za to da vojski više ne bude, da radnici i seljaci žive u miru i obilju...

Dok bauljam po oštrom škriljcu, poniženje me podsjeti... Prije rata stanovali smo na mostarskom Mejdanu, pored Oficirskog doma. Na prostranom trgu uvježbavane su i izvođene vojničke vježbe i smotre povodom državnih i vjerskih praznika. Mi, djeca, bili smo revni gledaoci, ali i svjedoci maltretiranja mladih vojnika, psovki i šamaranja – grubih kazni koje su sa očiglednim zadovoljstvom upražnjavali podoficiri. Pamtili smo jednog od njihovih žrtava - regruta, teških seljačkih kretnji, velike glave i klempavih ušiju koje nije mogla pokriti umašćena šajkača. Zvali smo ga "klempo". Bio nam je drag i simpatičan, radovali smo se i trpili s njim, rugali se i izazivali narednika-vodnika, nemilosrdnog utjerivača discipline u vod koji

mu je povjeren, a čiju je uigranost remetio nama dragi "klempo"...

Ova vježba sa Mustafom, u nedodiji bilečke visoravni, podsjetila me na poniženja klempe i drugih regruta „nenarodne, starojugoslovenske vojske“, kakva naša partizanska, navodno, nikad neće biti. I ja sam bio uvjeren da neće, ali mi Mustafa tijekom „zanimanja“ pokrenu lavinune trepljivosti prema vojscu. I dok izgovara naredbe izrazom lica strogog, nemilosrdnog, izobličenog oličenjem sile i vlasti podsjeti me na narednika-vodnika, „Klempina“ progonitelja. Shvatih u trenu, osjetih, čini mi se više čulima da su Mustafa i njemu slične starještine i rukovodioci puni sebe i vlasti koju oličavaju prepreka na putu stvaranju svijeta bez nasilja. Prekipjelo je u meni kada je vodnik naredio da sam „nespretnjaković“ - kako me je nazvao, nastavim sa zanimanjem po njegovim komandama ponovo preprižem odstojanje od desetak metara od stijene do stijene. Osjećam svakim pokretom kako mi oštiri škriljci gule kožu na koljenima i laktovima; vidim mu lice - ceri se i likuje jer, eto, pokazuje svima da ne znam ono što svi znaju i izvode besprijeckorno:

- Savi lakat, izravnaj leđa, privuci pušku sebi – viče, razmeče se vlašću i silom.

Svi su se borci okupili, tako mi se čini - posmatraju. Vodnik me ponižava. Ceri se, otkriva niz bijelih zuba - pljunuo bih mu najradije u tu odvratnu labrnju... Ustaću, baciću se na njega, prikratiti ovu priredbu...

Krenuo sam!! On je skočio. Gurnuo me u stranu i meni na dohvati ruke našao se njegov pikavac. Zgrabiću ga, raspaliti njime po tom mrskom licu, zadriglom momčiću, tom ljubimcu ekonoma i referenta saniteta (što se svakog

dana pred ručak motaju oko kazana dobijaju veče komade mesa, borci tvrde da čak i soli imaju), što me danima kinji, određuje na prekoredna dežurstva i u najnepoželjnije vrijeme određuje na stražu, nikad zadovoljan sa onim šta radim... Pokazaće on meni, školarcu čujem ga u magnovenju šta je prava škola - ...i ja se na najneposredniji način uvjeravam moj grijeh uz ostalo je što sam pohađao gimnaziju dok su djeca radnika i seljaka batala za stokom po ledinama u mraku i neznanju.

Dok pokušavam dohvati pikavac, vidim Milu i njegovu čvornatu šaku, osjetih žestok udarac!! Evo, dolazeći svijesti, razaznajem njegovo brižno lice dok mi oslonjenom o zid pojate vlažnom krpom prelazi preko lica...

Čujem mu glas, kao da dopire iz daljine, jedva razaznajem šta govori.

- Tako je bilo u Mudrikama, isto tako...

Ne želim ni da da ga vidim, ni da čujem. Šta će on tu?... Šta me se tiču Mudrike jedno od desetina bosanskih sela u kojima je boravila brigada po povlačenju iz Hercegovine poslije četničke izdaje i udar.

2. Ibro Ćišić

Pokušavam da se sjetim šta m i s e upravo dogodilo. Prisjećam se svađe sa Mustafom, Milinog udarca - neočekivanog. Vidio sam zamah njegove ruke, pikavca - skoro sam ga dohvatio...

Osjećam kako mi topla krv puni desni. Gutam je, ne želim da to Mile vidi, ne treba mi njegova sučut. Zašto me je udario i to tako jako? Kako je mogao?

- Ibro je isto tako...Vodnik mu dodij'o...čujem Milu.... Posl'o ga je u tri materine - dodaje...

Odmičem se od njega. Uvlačim glavu dublje u šinjel. Nedam mu priliku da se pravda; ne želim ga tu pored sebe. Kako je mogao udariti mene nezaštićena. Zašto nije udario Mustafu. Svi znaju, ni on ga ne trpi. A on mene...

- Znao si Ibru Čišića pita, očito želi da me čuje...Bezbeli si znao, školarac k'o i ti....

- Pusti me s mirom, molim te kažem što mogu hladnije.

Htio bih da ga otjeram. Zašto me ne pusti da u miru odbolujem udarac i poniženje. Uostalom, šta ga se tiče poznajem li Ibru Čišića...To je isto, on to sigurno ne zna i otkud bi znao, kao kad bi pitao za moje djetinjstvo, mahalu moje mladosti i radosti... Ibro je to, dani bez briga, puni igre: sokaci Brankovca, haremski zid oko džamije, prvi mrak, užarene dječije oči; Ibrin glas, gitara, ruske romanse: Sonjina divna kosa, nož u ruci prevarenog muža, ljubavnik u krvi beskraj Volginih dola, neizmjerna tuga ubice zbog razorene sreće... Pa bi se posle Ibrine pjesme javio Danilo Vuković, pjesnik, sa svojim sastavima o pupoljcima ruža i procvalom šipku, neostvarenim snovima - i...niko nije znao recitovati kao on pjesme: čika Alekse Šantića – "Lijepa Emin" prije svih, pa desetine drugih, "Đaurko lijepa" Osmana Đikića, "Poletarke.." Svetozara Čorovića – pjesnika rođenih u Brankovcu, tu u krugu od stotinjak metara. Sve njihove pjesme Danilo

je znao napamet i da počne recitovati nije ga trebalo moliti... Bili smo ponosni da su svi ti slavni pjesnici naši i što smo mi djeca Brankovca njihova.

Tu, kraj džamijskog zida čuo sam prve čarke ljutih političkih protivnika - Brace Kuharskog pristalica hrvata-pravaša, obožavaoca Hitlera, Brane Bosića - pristaše srbijanskog faštiste Ljotića, Tofika Velagića, pobornika autonomije Muslimana i našeg Ibre – jednog protiv svih, za nas najuvjerljivijeg, nama najdražeg. Svu ljepotu crvene zastave on je razvio nad našim glavama. Zahvaljujući njemu mladost Brankovca je postala i tijekom narednih godina ostala crvena...

Ne, nikada Mile neće doživjeti te radosti i toliko treptaja srca, kao odgovora toj ljepoti....Ni osjetiti ono oduševljenje kada dječak Brankovca ovlada brzacima, virovima, "purama" Neretve, i popenje se na skliski trokut, stijenu usred pjenušave rijeke na kupalištu Mejdana i oglasi svima urlikom Tarzana da je Mostar dobio još jednog smjelog plivača, da je još jedanput savladana Neretva na najopasnjem toku. Za takve plivače i najbolje skakače sa stijena Neretve uvježbavao nas je Ibro. Njegov glas ("..isturi grudi, uvuci stomak, zabaci noge visoko, visoko"..) još mi odjekuje u ušima. Vidim ga zanesenog nastojanjem da nas što bolje pripremi za međumahalsko takmičenje u skakanju na noge i na glavu sa Bunurskih osmica....

Neće, siguran sam, meni doskora dragi Mile, osjetiti svim čulima ljepotu krševitih brda iznad Mostara, Gostine Šume, prije svih. To je onaj proplanak nad istočnim dijelom grada, iznad Dronje i pravoslavne crkve, jedna od padina Veleža

– stanovnicima grada, djeci posebno poznat mrgodno i uvijek mračno stanište džina i vještica, znanih i neznanih zmija, među njima najopasnije – poskoka. Ko uđe u nju i izađe neozlijeden, sa razumom i svješću – položio je ispit hrabrosti. Na njega se prstom upire. Ibro je spadao među takve. Popustio je i poveo me jednog dana, na moje uporno traženje i molbe u lov na poskoka – trebao nam je novac (tri dinara - lopta gumenjača!). Dom zdravlja je otkupljivao ulovljene poskoke (četiri dinara komad!). Cijedio se iz njih otrov za lijekove. Pa su mahalski dječaci (velika raja) povremeno organizirali lov – gumenjače “šopane” bosom nogom brzo su se trošile, trajale su za pet-šest uzbudljivih mahalskih ili međumahalskih utakmica.

3. Poskok

Tada, poželio sam da mi se to ne dogodi više nikada. Bio sam svjedok Ibrane borbe sa otrovnicom. Na Ibrin pokaz rukom, video sam ga, srastao sa granom na kojoj je ležao. Poskok – zmijurina! Osjetila nas je, propela, izdigla prednji dio tijela sa glavom, ostala tako trenutak-dva, - vječnost - nepomična, koncentrisana prema Ibri, sigurnoj žrtvi. Siktala je, skoro nečujno. Jezičak tanak i dug izletio je iz žvalja - prelazio preko izdužene čeljusti palacao, prijetio. Posmatrali su se, čekali, odmjeravali ko će krenuti prvi. Stajao sam bez daha – prestravljen ili zadviljen neponovljivim prizorom sudara života i smrti... Video sam brzi iznedni skok lovca. Glavu zmije pritisnuto rašljama. Tanki dugački jezik, maksimalno otvorene žvalje u krajnjem naporu da dohvate žrtvu, vitko glatko tijelo koje mlatara na jednu i drugu stranu da bi se oslobodilo čvrstog

pritiska napadača. Ibro je prihvatio žrtvu rukom i za glavu, uvježbanim pokretom ubacio u staklenku.

Strah kojeg sam tada doživio bio je preskupa cijena gumenjači koja je tog dana kupljena i sa kojom je ekipa Brankovca zabilježila još jednu pobjeda nad timom dječakanogometara Mazoljica....

4. Neretva

Osjetih potom okus Neretve. Vidjeh ljepotu njenih modrih dubina. Bunur, pun kupača. Postadoh dio duge kolone plivača koja se u četveroredu primiče kupalištu... Ibro na čelu - čujem njegov gromki poziv-pozdrav:

- Tri ga puta Bunuru opalimo. I jednoglasan odziv kolone:
- Zviz, zviz, zviz!

Ruke se po komandi podižu na pozdrav. Slijede dovikivanja, žamor, smijeh, radost susreta...I nastavak - usklađeni zamasi ruku plivača, pa nekoliko stotina metara nizvodno - pozdrav kupačima Mejdana, zatim onim ispod Starog Mosta, do krajnje tačke - Luke i Donje Mahale. Svima gromko: zviz, zviz, zviz! - pozdrav Brankovca..

Osjetih olakšanje. Umirio se bol povrijeđene desni, nestao gorak okus krvi u ustima, mučno raspoloženje izazvano sukobom sa Mustafom ustupilo je mjesto samopouzdanju. Čvršće se oslanjam o zid pojate, uvlačim lice dublje u šinjel do tople postave. Izdržaću i ovo iskušenje, znam. Hoću. Moram.

Tri puta Bunuru opalimo... !

- Mor'o si ga znat. Ibru Ćišića, svi su ga mostarci znali - ne popušta Mile.

Znao sam Mile, rekao bih mu rado- poznavao sam Ibru Ćišića i te kako dobro. To je rez prvog naboja- zagađene rane na peti i iščupan trn koga je moja bosa noga našla ili u pijesku Dronje, pustare iznad pravoslavne crkve koja dominira Mostarom, dok sam zanesen igrom trčao za loptom krpenjačom - ne zajebavaj, dodaj, Bjelušine vode sa 3:2!; ili sam trn pokupio na okomitim stijenama Stoca - gromade iznad grada, u kojima smo tražili i nalazili gnijezda jarebica - svako jaje pola dinara. Tri dinara lopta gumenjača! Ili sam ga pokupio dok smo brali kovilje na proplancima Velikog Kuka - majkama na dar i otkup za zakašnjeli povratak kući; Ili se trn zabio u petu tokom bijega iz voćnjaka gazde Pahera - u ušima mi zvoni poziv vlasnika, poznatog mostarskog knjižara i izdavača - drž' ih,

Bobi, puc! puc! dok se iz košulje progonjenih dječaka prosipaju tragom bijega ukradeni šipci - glavaši...

Vidim Ibrino brižno lice dok opaljenim vrhom igle razdire zagojenu ranu. Iz pete kapa krv i gnoj...

- Udario je vodnika....Naši su ga strijeljali - cijedi Mile svoju priču.

Ubili - dopire mi do svijesti. Naši ubili? Koga? Mada ne izustih pitanje, Mile, kao da ga je čuo izusti:

- Ibru...nisu vodnika...Sudili su mu...

Povlačim šinjel na prsa. Okrećem se Mili:

- Ponovi! Govori! Koga?

Vidim Milino opušteno lice, miran pogled, tužne, vodnjikave oči, usta koja se otvaraju, izgovaraju riječi koje ne želim čuti...

Razaznajem, njih petorica mostaraca: Ibro, Lebro Brkić, Alija Pužić, Drago Knežić i Hamda Žuljević dodijeljeni su brigade kao "školarci" da pomognu komesaru i političkim delegatima... Držali su se zajedno k'o najrođeniji; gladovali, podnosili tegobe k'o ostali... Bile su svakodnevne borbe. Brigada se probijala, kršila otpor domobrana, njemaca, četnika, druge alaše; puca svakodnevno sa svih strana...; došlo je do svađe; kažu nizašta; psovalo se, vodnik Ibri, Ibro trostruko vodniku - pričali su poslije...Ibro se prihvatio puške, repetirao - skočili su borci. Vodnik je prijetio - vidiće on svog Boga! Došao je komandir, saslušao priču prisutnih - naredio da se Ibro veže.

Mile teško i sporo govorи. Čini mi se, vidim kako se riječи formiraju u ustima, zastaje, tražи pogodne izraz, prebire po sjećanju.

5. Plotun

Sudili su I bri po kratkom postupku. Takav je zakon, rekli su, kada se sudi u tijeku borbe. Komesar je odredio desetinu, Milu nije. Odveli su Ibru iza stijena. Čuo se glas - tvrde, Ibro je pozdravljaо pobjedu, komunizam, revoluciju. Odjeknuo je plotun.

- Iš'o sam da ga vidim – čujem Milu. Ležao je nauznak, krv se probijala kroz rupe na šinjelu...

Ne čujem Milu... Osjećam, nestaje mi zraka... U magnovenju nazirem strjeljački stroj...Lebro se nadnjo nad Ibrino tijelo-plače. Desetina prinosi pušku nozi; tišina - potpuna i duboka....Neretva se zatvori iznad mene, ponirem u njene dubine. U tami bjelasaju Mustafini zubi. Poskok sikće spremam za skok.....

Čujem komesara - otkud on tu?!

- To je krajnje neozbiljno - za osudu: svađati se sa vodnikom pred četom, tući se sa Milom..

- Ne, ne, budi siguran, čujem mu prijetnju – od tvog prijema u Partiju nema ništa...

Posmatram Milu. Šapćem:

- I mene bi strijeljali, sigurno, strijeljali bi...

Odgovara mi pogledom:

- Moraš znati podnosići uvrede. Rasti brže. Život je okrutan, nemilosrdan. Ovaj naš partizanski pogotovo....

6. Strah

Borci se razilaze. Razaznajem nekoliko glasova:

- Da ga je zviznuo kamenčinom....
- Mile je zajeb'o stvar...
- I na komesara je zamahnuo..

Komandir se umiješao:

- Razlaz - komanduje. Tebi - obraća mi se - dvije smjene od mene...Ni riječi...Nema opravdanja. Razlaz-ponavlja.

Dovukao sam se u staju. Pokušavam da se smirim. Što mi je sve ovo trebalo. Igrati se sa životom. Jedinim. Ne bi me ispratili sa: "Vi padoste žrtvom...". Odvukli bi me u škrip. Navukli dvije - tri stijene da me zvijeri prve noći ne razvuku. Za dan-dva ne bi mi se znalo za grob, kao što se ne zna ni za larin.

Dršćem, najprije polako i na mahove, pa jako - nezaustavljivo. Jeziva strana onoga što mi se moglo dogoditi nahrupi na mene. Strah - užasan, nekontrolisan, ispuni mi i srce i um...Zašto? Kako sam mogao?

Shvatih da mi je život visio o koncu. Da mi je ruka bila brža, za dlan duža – stresam se.... Dah vlastite smrti približila me je istini. Ibro je ubijen. Ubili bi i mene. Opravdavali bi i moje ubistvo neposluhom, buntom, izdajom. Ničeg od toga nije bilo. Usprotivio sam se nasilju, gaženju ponosa, primitivizmu, onom Haminom "sivom".

Nanesena mi je rana - krvariće dok živim. Ubijeno je bezrezervno povjerenje u drugove, u pokret u koga sam ušao otvorena srca, prepustio se ideji koja se, osjećam to svim bićem, neće ostvarit tako lahko i brzo kako sam vjerovao, koja nije više blještava kako sam je doživljavao. Ubiti nedužnog u ime revolucije, uz opravdanje koje mi se nametalo - da revolucija jede svoju djecu, nisam mogao prihvati. Surovost i neuvjerljivost tog opravdanja osjetih kad je smrt zaprijetila mom opstanku. Nisam bio smetnja revoluciji. Naprotiv, opredijeljen sam za nju srcem i dušom. Svu svoju mladost uložio sam u nju. Ja najljepe što imam - dječačke snove i nadanja...

Tražim izlaz, spas od vrtloga misli. Ko je koga izdao? Ko se kome našao na putu? Odgovor tražim u Ibrinom ubistvu, u prijetnji kaja se nadvila nadamnom. I smiraj - lijek za strah...

Misli krenuše utočištu-Mostaru. Na njegovim prašnjavim sokacima tražim stanište mira, sigurnosti, topline. Kakve i kolike sam radosti tamo doživio. I strahova radi kojih sam gubio dah. Strah! Ovakav, čini mi se kao ovaj strah - susret sa smrću.

Instinkt krenu rješenju – strahom na strah. Klin u klin!

Bez napora nalazim u sjećanju težak, preživljeni strah... Možda će me podsjećanje na njega izvući iz vrtloga ovog.

Sjećam se ponovo februarske noći 1942. godine:

Karabinjeri su me priveli nakon ispitivanja u Šantićevoj kući u gradski zatvor - Ćelovinu, doveli tamo i majku. Teška vrata samice zatvorila su se i za njom. Naredne noći, u prisustvu dvojice građana - svjedoka pročitana nam je

presudu prijekog suda II talijanske armije sa sjedištem u Dubrovniku - majka Aiša, stara 43 godine i njen sin Ferid, star 16 godina, partizanski jataci i saradnici osuđuju se na smrt strijeljanjem; za starijim sinom Fadilom, jednim od organizatora otpora u gradu raspisuje se potjernica...

Slijedila je noć oproštaja sa životom. Noć užasa i strave... Čujem majčin šapat - molitvu milostivom Allahu:

“..Jasin Ve-l-Kur’ani-l- hakim”... uvlačim glavu u njeno krilo, nalazim kotvu smiraja, milujem njene čvrste i sjajne pletenice, ponavljam riječi molitve od kojih ni jednu ne razumijem.

Ta posljednja noć pred najavljeni dolazak smrti bila je najstrašnija od svega što sam do tada doživio. Svaki šum odjekivao je u meni kao njena najava; svaki majčin uzdah, kao vapaj - rastanak sa životom; svaki dodir njene ruke kao dotada nedozivljena milovanja; treptaj pramena kose kao pjesmu – ispračaj života koji će se uskoro ugasiti...

Ostala je, pošteno je da priznam sumnja i nevjericu: da li nas je On doista spasio, uslišao majčinu molitvu, njen vapaj. I pitanje – Bože Svevišnji, ima li te. Ako te ima zašto si prema meni, nevjerniku milostiv???

Osjetih potpuno olakšanje. Napad straha se izgubio. Staja je dobila svoje konture i zadahe. I više od toga, čini se. Sjećanja na Mostar razvukla su mi lice u osmjeh. Protežem se u slami, tražim i nalazim ugodan ležaj. Misli i radosna sjećanja nahrupiše, ispuniše prazninu nastalu poslije iščezlog straha.

7. Šefkija

Sa oštrem čuke nedaleko od Vilusa, na hercegovačko-crnogorskoj granici, na kojoj provodim sate sa Cvitanom Zorićem, meni dragim drugom u četi, na mrtvoj straži, posmatramo nekoliko neizgorjelih kuća u dolini. Iz najbliže se skoro okomito diže dim. Ostale su zgarišta, tragovi vojske švapske, talijanske, četničke ili naše.

Ispred kuće –užurbanost. Do nas dopire naricaljka:

- "Našoj duši neće biti mira,
dok se sveta krvca ne namiri..."
- Opremaju mrca - šapče mi Cvijo..
- Čijeg? – pitam.
- Nikad ti neće reći ko je umrli, stara ili mlada osoba, žensko ili muško – partizan ili četnik. Reći će: čo'jek i ništa drugo do čo'jek! Život je sve ovdje ogolio-ostao je čovjek, ništa samo čoek!

Tužbalica mi liči na urlik, prijetnju, vrisak zbog nenadoknadiva gubitka. Poziv je to i zakletva na osvetu - poruka očajnika da se na zlo odgovori većim zlom, da se prolivena krv mora preliti većom količinom krvi, bol može ublažiti samo nanošenjem još veće boli, rana zaliječiti otvaranjem težih, bolnijih rana. Svaka riječ tužbalice potvrđuje da oprosta nema i da ga neće biti dok je opstanka.

Stresam se – užasnut. Pripadam drugom svijetu, drugačijem poimanju života i smrti. Za sredinu u kojoj sam rastao –život je Božiji dar, a i smrt - ma kako da je nastala. Smrt je uz to kismet- sudbina. Sabur je mirenje, snošljivost, prihvatanje smrti kao izraza Božije milosti. Umrli je mejit.

Oprostiti mu treba, on je dao oprost svima, na sve strane svijeta. Smrt treba slaviti-tišinom, mirom, oprostom.. Umrli je sretnik, Božijom milošću odabran. Umro je smiren, bilo kako ali smiren, u miru – podarite mu mir- i u kući koju je napustio. Ulazite u nju smjerno bez zle pomisli, tihone zatvarajte vrata za sobom - pomozite umrlom da nađe smiraj u nebeskim prostranstvima...

Ne, tu nije bilo ni krvi, ni poziva na osvetu, ni vriska neprežaljene boli...

Misao mi se nametnu: pa i to je u osnovi naših razlika. Ne samo u ideologijama, političkim idejama, nacionalnim i vjerskim predrasudama, boji kože i rasi – razlikujemo se i u odnosu prema životu i smrti-shvatih tog časa, u toj nedodiji na kraju svijeta. Tu je istina. I u njoj treba tražiti korijene zlu koje jedni drugima nanosimo.

U takvom raspoloženju, tu na mrtvoj straži lačam se olovke, pokušavam stečena saznanja uobličiti u pjesmu. Pišem o lastavici koja nadlijeće život i smrt, mrak i dan - najavljuje sreću za sve.

U predvečerje, po dolasku u četu, pokazujem pjesmu komesaru. Sviđa mu se, poslaće je u brigadne novine. Izlaze mjesečno. Kada je objave, a objaviće je jer je dobra-biće to radost za cijelu četu.

Komandir se ljuti, prekorjeva me.

- Na mrtvoj se straži ne pišu pjesme. Ona mora da osmotri sve, da primjeti svaki pokret - da vidi i prati guštera kako se palaca na suncu.

Dodaje:

- Šefkija je bio zanesenjak k'o ti, pa znaš kako je proš'o...

Pravim se da znam, a ne znam na kojeg Šefkiju misli, ni kako je taj Šefkija “proš’o”.

Pitam Milu Ružića, druga iz Dubrava. Sjedimo na suhom zidu zabrana. Pruža se do na vrh Modropca koji nas dijeli od Bileće, četničke utvrde opasane žicom. Međa je to nečeg i nečijeg što očito, tako kamenito i pusto nikom ne treba.

- Tvoj Mostarac, mislio sam da znaš. Strad'o-dodaje poslije kraće stanke...

Gledam ga sa zaprepašćenjem.

- Šefkija Fejić! - pitam. On strad'o?!

Očekujem sa strahom odgovor.

- Student predratni, mostarac, jes', taj!-potvrđuje Mile Ružić.

Sve o Šefkiji znam. I više nego svi oni u četi...

- Strad'o - ne znam da li je to izustio Mile ili ja iznenaden skorim prisustvom Šefkije u ovoj Božoj zabitiji...

I dok se on priprema kako i šta da mi ispriča, prisjećam se.

Šefkiju Fejića upoznao sam u koncentracionom logoru Mamula, staroj francuskoj utvrdi - malom ostrvu na ulazu u Boku Kotorsku - tako i toliko koliko se samo mogu upoznati zatvorenici koji su dane i mjesecce proveli u istoj ćeliji. Meni i još trojici mostaraca bio je rukovodilac, veza sa ilegalnim rukovodstvom logora. Dijelili smo uzničke nevolje, glad, neimaštinu, brige, sitne radosti i nadanja - posljednji gutljaj posne supe u kojoj se s teškoćom nalazio makarončić, dnevno sljedovanje od deset dekagrama hljeba, zeleni

rogač ubran pri odvođenju na rad, ostatke ubuđale hrane ugrabljene na smetlištu logorske kuhinje ili u pristaništu gdje smo svakodnevno istovarali brodić koji je dovozio snadbijevanje i poštu iz Herceg Novog.

Sjećam se i njegove priče o susretu sa mojom majkom u ženskom odjelu logora. Govorio je francuski, učio talijanski, upravi logora služio kao prevodilac. Često su ga odvodili tamo.

Tog dana, pri povratku iz ženskog odjela logora, pružio mi je hljepčić - dnevno sljedovanje za dva logoraša.

- Šalje ti majka - veli i nastavi da priča: video ju je kako sa još nekoliko zatvorenica čisti prostor pred Upravom. Ugledala ga je, dotrčala, pružila zavežljaj :

- Od majke, Ridi – vikala je...

Karabinjer - sprovodnik, zatečen hrabrošću zatvorenice, istrgnuo joj je iz ruke zavežlja.. Iz maramice je ispala panjoka i zakotrljala se pred njegove noge...

- Madre, madre per sua fillio - natucao je Šefkija talijanski - prego, niente pericoloso.

Karabinjer je gurnuo cjevlju od puške panjoku... Inspirisale je Šefkiju za pjesmu: cijev i panjoka.

Povikao je i na majku i na Šefkiju našim riječima sa talijanskim naglaskom:

- Nosi! Nosi! Porca Madonna..porti!

- I evo ti majčin pozdrav – pruža mi Šefkija panjoku-čujem ga, vidim, nasmijanog i dragog.

- Niko, jeli tako, drugovi, niko neće uzeti ni mrvicu od ovog majčinog dara. To nije hljeb, to je dio majčina

srca natopljenog suzama. Upravo tako-dio majčina srca natopljen suzama ..- smislio je refren pjesme koja je sazrila u njemu...

Otjerali su je, priča dalje, ličila je veli, na golubicu slomljenih krila. Jednom rukom je pridržavala jemeniju, drugom dimije u trku pred razlučenim stražarom...

Volio me je. Štitio koliko je mogao. Poturao se umjesto mene pri određivanju na teže radove. Pričao sa mnom kao sa sebi ravnim. Osjećao sam njegovu zaštitničku ruku, uvijek sam se moga na nju osloniti - čvrstu, dragu ruku prijatelja.

Milin mi glas razbija sjećanja kao grom tišinu zore:

- Uhvatili su ga četnici na Modropcu, na mrtvoj straži... pisao je nešto. Uvijek je nešto pisao.

- Nije im mogao pobjeći. Suđeno mu tako, štaš - suđeno..

- Poslije dva dana našli su mu komade tijela na žici...- šapće Mile...Jedva smo ga poznali, još teže sahranili...

Sklanjam se od Mile i drugova Omera Ome, Čišića, Mune Rajkovića, Zuce Kapića, Mile i ostalih boraca na osamu. Ćini mi se vidim - Ispred mene, na stijeni, miruje ili mi se, u očima natopljenim suzama, pričinjava - palaca gušter, u ušima odzvanja-štaš, tak'a mu sudbina, nije joj mog'o pobjeći; suđeno mu tako...Suđeno!

Pa Te, nevjernik kakav sam, pitam Bože-pomozi da razumijem, da nađem odgovore: koja ga je Pravda tako sustigla??? Čija??? Čija, Bože??? Ti, ako te ima znaš! Čija??? Kakva Pravda?

8. Fazlagića Kula

Puca sa svih strana - opći lom i haos. Bitka je u završnoj fazi. Gubimo je očito... Ne znamo gdje nam je glava a gdje dupe. Njemci, Talijani, ustaše, domobrani, četnici, milicije raznih boja i naziva-sva alaša (ološ) ovih prostora zatvorila je u obruč mesa i čelika oko relativno malog dijela naše slobodne teritorije i u nju utjerala ostatke naših partizanskih brigada 29. divizije. Pripremljeno nam je konačno uništenje - glavnine, štaba i bolnica. Njemci su doveli prekaljene ratnike sa Istočnog i Zapadnog bojišta, elitne jedinice do zuba naoružane. Sa njima su talijanski bersaljezi, nekoliko korpusa krvoloka, ubica i pljačkaša - ustaša i četnika, svi oni podržavani topovima i tenkovima.

Ne razaznaje se ko napada, a ko se brani. Borci se hvataju za vratove - mi za život, za malo daha. Oni ostvaruju Hitlerovu zapovijest: nijedan živ partizan ne smije izaći iz obruča koji se neumoljivo steže.

Preživjelim borcima moje, X hercegovačke brigade (koju će uskoro Tito svojom naredbom proglašiti elitnom – proleterskom) i drugih, razbijenih jedinica, saopćava se zapovijest Vlade Šegrta, komandanta 29-te: formirajte udarne grupe, probijajte se kako znate u svoj rodni kraj, tamo se sklonite, oporavite, dobićete obavijest gdje i kada će se razbijeni bataljoni okupiti i ponovno formirati, uskrsnuti kao fenix iz pepela!

Očajan sam. Više od 80 kilometara je do Mostara. Moram savladati taj prostor, probiti se, provući, zaobići stotine zasjeda, pobjeći desetinama potjera i hajki zlikovaca željnih partizanske krvi, kriti se na nepoznatom području, prihvdati borbu sa tri preostala metka u šaržeru, gladan

(gulim i jedem bukovu koru, berem žaru i druge plemenite trave). Ne smijem ući u nepoznato selo – ne znam ko će me dočekati: plotun ili bukara željenog mlijeka. Žedan sam, (pijem baruštinu), bos (oputa na opancima se pokidala), bluza izderana, šinjel bačen (težak premorenem tijelu); iz svakog zaseoka gladni i bijesni psi laju i jezivo reže; iz nagorjelih kuća dopiru pjesme pijanih četnika; naoružan sam puškom – toljagom. Kako se spasiti? Kuda krenuti?

Uzmi me Bože, ako TE ima, izvuci iz ovog bezizlaza... Mogao bi TIto, Svevišnji, kada bi htio, a i sumnjam, sve i da TE ima - zašto bi spašavao mene nevjernika, pored hiljada onih koji TE iz sata u sat hvale, TEBI metanišu, mole TI se i štuju TE. Zašto bi, kad ne spašavaš njih vjernike, spašavao mene, sumnjala u sve sveto, mene nevjernika??

Sa mnom je Lutvo Đubur, srednjoškolac. Rodom iz Fazlagića Kule petnaestak kilometara daleko, nadomak četničke utvrde -Gacka. Zove me da se sklonimo tamo:

- Đe'š u daleki Mostar, budaletino? Kako ćeš se do tamo dovući- da si bar 'tica ili vuk samotnjak. Hajd' sa mnom, u Fazlagića Kulu. Moji će nas nahraniti, obući, zaštитiti. Niko od bagre ne smije tamo. Slušaj me, budalo!

- Ali ne smijemo ni mi, ni niko naš – dodajem. Izručiće nas ustašama.

Znam, svi znamo za režim Fazlagića Kule. Prirodna utvrda, pogodna za odbranu sa džamijom u središtu i više zaseoka. Objavili su i svi to poštiju: nisu ni s kim u savezu, niti su bilo s kim u zavadi, nisu ni protiv koga, niti za koga (!!)- ne pripadaju ni jednoj zaraćenoj strani. Poručuju svima i svi to znaju i poštiju: eto vas tamo nesretnici, ratujte do mile volje, ali niko, niko, ama baš niko

naoružan ne smije u Fazlagića Kulu!

I svi zaračeni poštuju taj nepisani, ali svima znani dogovor, pa je u plamenu općeg rata svih protiv svakog i svakog protiv svih - Fazlagića Kula opstala kao oaza mira, autonomna, dovoljna sebi, sa svojom vlašću (s hafizom na čelu) i svojom dobro opremljenom muslimanskom milicijom. Naoružali su se do zuba od vojnika razbijene starojugoslovenske vojske u povlačenju sa crnogorske granice u maju 1941. godine, pokupovali raznovrsno oružje, sanduke municije. Trgovali su sa generalima i oficirima u bijegu: kilo ovčijeg sira - puška, tri kile - mitraljez, tele- top... Komandu nad seoskom muslimanskom milicijom preuzeo je rezervni kapetan Osman i vodnik Durmo. Uveli strogu disciplinu, napornu i efikasnu vojnu obuku, stvorili respektabilan odred dobro naoružanih branilaca Kule.

- Svi me znaju, ne boj se - navaljuje Lutvo namene. To ti je spas, budalino! U Fazlagića Kulu, velim ti! To je rješenje svih briga....Tamo.

Popustio sam, dao prednost razumnom prijedlogu. I evo nas, poslije tri sata napornog hoda na ulazu u Fazlagića Kulu.

- Jedan naprijed ostali stoj! - izdire se stražar iz bunkera.

- Nema ostalih, samo je jedan i povrh ja, sam samcat, odgovaram još glasnije.

- Ti jedan, naprijed. I uza te samcat! Oba naprijed - pokaza momak da zna račun.

Slijedi Lutvina priča stražaru o ocu Salki i majci Đefi. Amidžama - poznatoj domaćinskoj porodici Đubura. Preklinje - pustite nas u Kulu, belaj nam je za vratom.

Dozvan je hafiz - estakfirullah - (rekla bi moja majka) - hodža, ahmedija od žutog platna omotana oko fesa, pištolj za pasom, pikavac preko prsa, izglancane čizme na nogama, vitak prut u ruci - zabavlja se, ne miruje, stalno se njime lupa po čizmama. On je glavni u Kuli - pun sebe i sile koju oličava...

- Salkin, veliš? Jes', istina je - Salko ima sina odavna u Sarajevu, u Medresi. Veliš, ti si taj. A znaš li ti, Lutvo, ili ko zna kako ti je pravo ime? Znaš li ti? - pitam te - proučiti Bismillu i Elham (molitve muslimana vjernika)!

Ne čeka Lutvinu Bismillu ni Elham, dodaje - ruži:

- Đenabete, da bi li đenabete, đe'š u partizane, vlah si kad si s vlasima, đe će ti duša, mumine!

Sasluša Lutvinu besprjekorno izgovorenu Bismillu i Elham. Potvrди to klimanjem glave - Lutvo je položio ispit, nema sumnje musliman je! Nije vlašina.

Pustiće ga hodža u Kulu!

Obraća se meni:

- A ti! Usmrdi mi Kulu, smrđljivko, žgoljavi - vlašina bezbeli, đubre ljudsko - predaću te Njemicima, dobiti za te toliko kila konzervi koliko si težak, pa će te na vješala! - stavlja mi u izgled ne baš sjajnu sudbinu.

-Vodite ga u Gacko, ustašama! - zagalami na dvojicu stražara.

- Nemoj efendija dina ti, nemoj - zakukah. Zaboravih odbranu zasnovanu na poznavanju sura i porijeklu: otac je prije 30-tak godina bio kadija (šerijatski,vjerski sudija) u Gacku. U toj kasabi dobio najstarijeg sina, mog brata Ziju.

- Kadija veliš, đe si tu laž pokupio...Lutvo te savjetovao da slažeš - vlašino! Visićeš nasred Gacka nevjerniče, moj ti je izun (vjerska zakletva)!!...

- Svlači gaće! – podviknu posle krače stanke.

Spas, evo spasa! – sinu mi, pomislih. Sve zaigra u meni od radosti. Opaliće me onom šipčetinom po goloj stražnjici nekoliko puta, kazna, poniženje, ali spas, cijena za prolaz u Kulu...

Prihvatih se za pojas slobodnom rukom, drješim kanapu uz pomoć druge – slobodna je. Otili su mi pušku, razoružali. Imam nešto izderano na butinama, trebale bi to biti gaće.

Pomislih – nastrada mi stražnjica, izudaraće je hodža onom štapinom. Pa dobro, nek je vrag (mislim stražnjicu) nosi ako mi siledžija poštedi glavu. I ako to bude cijena živoutu.

A on – hodža, razbi mi nadu da će tako lahko proći.

- Ćunu, na viđelo, ćunu, ona neće slagat'! Da vidimo jesli osunećen smrdljivko. Jesi li vlašina!!

Fazlagića Kula mi se okrenu oko glave. Ćuna! Osunećena ćuna je nepobitan dokaz: musliman sam, ako je obrezana, ako nisam – vlašina sam...A ja! Uzmi me Bože zarad grijeha roditelja, zbog majčina mehkog srca, osjećajnog povodljivog oca - kadije i kadince Buturović. Bože - ako TE ima, pomozi! Izvukao sam se iz djetinjstva neosunećen do ovih dana! Rasplakao sam se tada pred

sunećenje, dernjavom uznemirio mahalu, doveo u nepriliku komšiju bricu. Naoštrio je britvu za rez kožupine na mojoj čuni, navikao na djetinju dernjavu pred sunećenje, ...A ja drečim, onako kako se prije dvije godine dernjaо moј stariji brat Fadil, nakon što je ista britva očelavila glavicu njegove čune.

- Neću! Neću, ne daj me majko. Ne daj majko! Nemoj, babo (oče), dina ti!

I ona me tada, deset godina unazad spasila...

Spasila. Sada vidim i znam - uvalila!!

Zamolila oca:

- Dogodine kadija, do godine ako Bog da – a daće pa ćemo ga osunetiti s mirom.

Pa mi se Allah, eto, sveti! Jer prošla je ta, pa naredna i deset sljedećih godina, a ja ostadoh neosunećen! Ostala kožupina na čuni, na moj nesreću!

- Slinavi Suljo - nastavlja majka, umiruje babu - osunećen je u osamnaestoj godini života, ima vakta efendija - estakfirullah- podrža moju dernjavu majka. Pa ćemo i mi njega kao komšija Sulju.

Smilovao se otac, bio je bolećiv prema meni - najmlađem, kućnom mezimcu - odložio obred obrezivanja. Na moju i radost komšija moja se dernjava ugasila.

Prošla je naredna godina, potom još jedna, došle su nove brige, preći poslovi, ostadoh neosunećen. Kadijsko dijete, pa takav - neosunećen.

Evo me sad u Fazlagića Kuli. Treba da platim grijehu roditelja. Morali su me prisiliti, obrezati. Štrokam sa oba

oka Lutvi, on ne razumije. Ponavlja - Musliman je hodža! Musliman, dina mi!

I kao uvijek, u pričama sa sretnim završetkom pomoli se srećenosac. Javi se, naime, Ibrahim, najstariji milicioner među posadom bunkera:

- Jes, efendija, dina mi - majka mi je pričala da ju je vjenčao za babu njegov otac - kadija Buturović - na sreću njenu! Kadija Buturović, zapamtila je, a pamtim i ja njenu priču. Dina mi i imana... Što jes' jes'! Ne bih dušu grijeošio da nije.

Hafiz mu povjerova. Bio mu je povjerljiv, drag i odan, pa se priča okonča kao bajka: ujaha princ (stražar Ibrahim) na bijelom konju - takvim ga doživjeh! Sa tovarom: sretnim završetkom priče o mojim nedaćama na ulazu u Fazlagića Kulu...

Poslije Ibrahimova svjedočenja proučih dodatno Elhamdulillah, tečno, bez greške i zamuckivanja. Uvjerih i tako hafiza da nisam vlašina!

Grli me Lutvo. Cijeli svijet me raspjevan grli. I cvijet izrastao iz zida bunkera, (vidim ga krajičkom oka), uljepša sve do beskraja. Udhahnih punim grudima ovaj divni zrak Fazlagića Kule - neuprljan smradom baruta i lešina u raspadanju.

9. Nezaborav

Proveo sam sa Lutvom sedam ne zaboravnih dana u Kuli, gutao, gutao i gutao nebrojena litra mlačenice, (donose je žene iz svih zaseoka - takav je adet-gost je u jednoj od kuća

Kule-gost je svih); žvakao povazdan sir (gatački-nema ga takvog na bijelom svijetu!), i kajmak; gutao jaja; žvalio suhe janječe batake, koke-donošene žive ili preklane - očišćene, treba ih samo turiti u rernu! I uneredio sam se, svih sedam dana trčao vrijedno i pravovremeno po pet - šest puta u čenifu (klozet).

Sedam dana! - vječnosti, radosti, sigurnosti, sreće... Kula nas čuva, a mi - Lutvo i ja nezahvalnici za uzvrat po komunističkom nagonu rovarimo među mladim, pa i u Muslimanskoj miliciji - svaki dan, svaki sat, nagovaramo ih: priđite partizanima! S nama u front radnika i seljaka, u borbu za bolji svijet crvenih zora. Uvjerljivi smo, govorljivi, vatreni - otopili bi kaljeno željezo i ono bi propištalo, pozivalo s nama: hajdete s namaza vlast Sovjeta, za Titom i Staljinom - u borbu za novi svijet - u partizane - jakako!

A oni – ni mukajet (ni ne trepnuše)! Klasno nesvesne balije! Vele da pođemo za vama partizanima, pa da nam Kula postane zgarište kakva su susjedna sela: Korita, Dabarsko Polje, Gatačka površ; tijelima naše nejači da se pune Koritske jame (zasad grobnica nedužnih Srba) sve to, morate priznati, zahvaljujući i vašoj borbi, a ne našem miru, miru i samo miru. Sigurni smo, samo tako će naša džamija i naše kuće ostati uzgor. Nejač, stoka u našim stadima biti sačuvana...To nam je za sad najpreče. Socijalizam: nek pričeka bolja (ili gora) vremena. Nama, zasad ne treba bolji od ovog koga imamo, kojim živimo.

Zalijepiše nam labrnje. Balije nesvesne...

I konačno, stiže očekivana obavijest: javite se, glasila je, i ti Lutvo i ti Rido u Fatnicu – Asimu Pervanu, uskoro pomoćniku komesara (partijskom rukovodiocu) 29. hercegovačke divizije...Tamo se formiraju bataljoni X

brigade – čekamo vas! Uskrsavamo iz pepela drugovi, kao bezbroj puta do sada...

Napustili smo, moram biti iskren, skoro pa u suzama, Fazlagića Kulu. Poveli novog borca - Šukriju Kurtovića.

Brigada nas je dočekala raširenih ruku kao najrođenije!!

10. Kukun

Susreta boraca mog Petog bataljona Desete i Trećeg bataljona Trinaeste brigade (doskora Mostarskog odreda) sjećam se bez napora. Vjerovatno zbog radosti i razočarenja koga sam tada doživio. Zato mu se često vraćam...

Dogodilo se to na Kukunu.

- Znaš li Kukun? - Pitali su me saborci pred polazak na marš.

- Pritegni opanke - glasila je naredba. Pritegni za Kukun!

- E, pa znaćeš, doznaćeš – komentarisali su saborci moj odgovori u Dabru, pred uspon na Kukun. Saznao sam i zapamlio. Nikad teži ni naporniji marš nisam doživio...l neću.

Bataljoni su se susreli pred zaseokom čije su kuće i pojate rasute po kamenjaru: na kamenu i u kamenu, teško primjetne. Više ih osjećam po mirisu. Vjetar nanosi pramenove dima i oštar zadah izgorjelih krpa, balege i vlažne slame. Prolazili smo pored desetine izgorjelih pojata i kuća, pa i onih koji su još tinjale, ma da paljevina već dva dana traje, savladali desetine visova na koje se i koza teško izvere...

Vijest o susretu me zapljušnula radošću – eto ih, najdražih. Susrešću i brata Fadila, nadam se. Doznajem naknadno, nažalost, upućen je u područje Male Neretve, zajedno sa Ismetom Dilberovićem na terenski rad. Iskakali su i to doznajem, tijekom četničke izdaje sredinom marta 1942. godine kroz prozor spasili se, preplivali Neretvu sa punom opremom...

Umjesto da dijeli radost sa mnom što su se Fadil i Ismet spasili, Enver Ćemalović, komesar Mostarskog bataljona se divi plivačkom umijeću Mostaraca.

- Što ti je Neretva i njena škola plivanja...

A gdje su tu Fadil i Ismet? Zamal ga ne upitah.

Željelismo da borce Mostarskog odreda dočekamo pjesmom. Stroj se nije mogao održati na uskoj kamenoj stazi, nepogodnoj da se po njoj uporedo kreću dva borca. Pjesma se nije ni javila, kolona se raspala, strojevi se stopili, izmješali. Nalaze se prijatelji, rođaci, drugovi, poznanici - pozdravljaju srdačno, tapšu jedan drugog po ramenima, grle, odmiču, zagledaju, - vide li to onog koga vide : viđi ga, viđi, radosna mu majka! Pitaju, ne čekaju odgovor, nastavljaju da govore, kao da svaki od njih ima dva glasa. Evo prave prilike da to pokažu, da saopće, što više čuju i poprate izrazima radosti dugo očekivanog susreta. Jer ko zna da li će se i kada će se sresti ponovo. Oni koji nemaju koga da traže u ovoj divljini na kraju svijeta, niti od bilo koga bilo šta da doznaju, zbumjeni susretom sa nepoznatim i tolikim izlivom radosti na malom prostoru, sklanjaju se u stranu dovoljni sebi, zadovoljni barem time: evo prilike da se predahne nakon višestanog pentranja uz litice Kukuna, čijim je vrhovima bliže nebo nego zemlja; u zavjetrini krešu se sa mukom žiške, zapali nešto slično cigari; pusti koji

dim krđe umotane u požutjelu novinsku hartiju. Puše...Da ispuše.

Ja sam u zanosu obradovan, uzbudjen. Idem od grupice do grupice, od zagrljaja do zagrljaja. Evo me s njima, sa najdražim...

Grimi Đevada Vrgoru, čvrsto i dugo. Naslonjen na njegovo rame zatvaram oči pune suza – osjećam miris prezrelog šipka ubranog sa zida koji dijeli avlje i kuće u kojim živimo; čujem glas njegove majke i blagu lupu njenih nanula po avlijskoj kaldrmi- brižan glas: silazi sa duvara ugursuze, žalosna li sam! I ja ne znam kune li to mene uhvaćenog u krađi šipka, ili prekorjeva sebe što me prestrašila-pašcu, jadna ona! Stežem ga čvršće: znam Đeva, znam... Njegov stariji brat Ibro poginuo je na Ovojcima kao borac Mostarskog odreda. Sve znam, Đevade, znam, duša me boli radi njega, a i radi tvoje tuge bezmjerne, grcam, ne govorim...

Evo ga, Esad Humo, još jedan dug zagrljaj...Staje mi dah. Slike sjećanja naviru: vreva u razredu, zvono odjekuje hodnikom, najavljuje dolazak nastavnika. Evo ga, stiže - opća strka, škripa klupa - vrata se otvaraju, ostaju tako deset - dvadeset sekundi i... umjesto profesora, dostojanstven, uspravan "a la profesor Mužijanić" ulazi... Esa Humo!

- Čeeep - ori se razredom porodični pozdrav svih Huma u Mostaru (pričalo se da je i Tito, kad je po izlasku iz robije susreo bliskog saradnika Avdu Humu, tada studenta Pravnog fakulteta u Beogradu uzviknuo umjesto pozdrava: čeep!! Pa je Mostarcima od tada uzvik - čeep! postao još bliži i draži.)

I ja čujem taj porodični pozdrav i u trenu ne znam da li to grme moji drugovi u razredu ili prolaznici pored male pečenjarske radnje "adže Čepa" Hume (adže cijelog grada) koji njome izražavaju poštovanje, želi dobro jutro, dan ili noć, njome počinju da pjevaju početak svoje arije, ruže radi sitne ađine podvale, dijeli uz osmijeh sunčanom mostarskom danu, negoduju zbog dosadne kiše koja lije danima, psuju ledenom vjetru s Podveležja što hara gradom nemilice - uvijek drugačijim glasom, čiju snagu i boju određuje prema prolazniku, prijatelju, poznaniku, komšiji, njegovom dobu, ugledu i izgledu, prilikama - uvijek drugačije... Čeep - odjekuje Carinom i Fejića ulicom cijeli dan - stišćem Esine koščate ruke, vičem, mahinalno, nekontrolisano, izazvan njegovom pojavom.

- Čeep - dajem oduška svom raspoloženju u ovoj pustari Kukuna, u zagrljaju najdražeg.

Evo je - draga Keta - ulijećem među njene raširene ruke...

- Keta Tkvina! Draga moja provodađika i skojevska veza! Uzor omladinskog ponašanja, moja uputa za rad sa razrednim aktivom SKOJ-a, moja direktiva...

Sjećam se - dovela je - po dobijenom zadatku - moju simpatiju, curicu Azru - da je "privedem pokretu"... pričom o Partiji, SKOJ-u i marksizmu. Uzgred, Keta napomenula mi je: i Azra želi spoj, svidaš joj se... Možda postanete "drug i drugarica", odnos koji se u pokretu cijeni i poštuje; svako je dužan da taj odnos podržava, niko ne smije da ga remeti - govori mi Keta i navodi uzorne primjere takvih odnosa: Hivza Brkić-Tanja Peškina, Nusret Seferović - Milina Rizvanbegović, moj Fadil i Zlata Salahović, Meha Dvizac - Mida Šabanac.

- Bilo ti sa srećom na tom putu ! – poželjela mi je.

Nije bilo sa srećom. Azra je prošetala sa mnom od Gimnazije do Ronda (oko 700 metara) dvije noći poslije nastave i treće - nije se pojavila. Rekla je Keti:

- Drug mi se svida, ali šuti, stalno šuti, ne priča, stidljiv je i sramežljiv. Ostalog što se tiče - ništa.

I doista, što se tiče "ostalog" nije bilo ništa – sve je bilo u najboljem redu...

Kevsera Tikvina i Azra Kalajdić - članice Gradskog komiteta SKOJA 1943

Keta je izgubila oko u Mostarskom odredu i, volim je kao najrođeniju. Bili smo drugovi bez ljubavnih namjera i želja,

voljeli više nego brat i sestra. Bio sam sekretar razrednog aktiva SKOJ-a, ona veza sa gimnazijskim i Gradskim komitetom. Od nje sam dobivao direktive i smjernice za rad. Njoj redovno podnosio izvještaje.

Draga Keta! Evo je u zagrljaju, čujem joj svaki otkucaj uzbudjenog srca, odmičem je u visinu očiju, ogledam u njenom osmjeahu: ljubav drugarsku, beskrajnu...

Reuf Đabić, uzoran učenik, SKOJ-evac i Partizan

- Eno ga - Reuf Đabić-omladinski razredni i školski autoritet. Znao je Majakovskog, Jasenjina i Šantića napamet. Plijenio načitanošću. U svakoj prilici citirao Marksa i Lenjina. Znao je napamet četvrtu poglavljje "Istorijske SKP(b)", najteže u kome je obrazložena ideološko-politička teorija Partije o proizvodnim odnosima i snagama, višku rada i najamnom radu...

Vidim ga na katedri, stao je ispred Jozе Babića, razrednika, deklariranog frankovca-ustašu. Profesor je bio svjedokom incidenta koji to za nas nije bio. Bila je to čista fašistička demonstracija: dežurni je namjeravao, po ulasku Babića u razred, očistiti tablu. Pomjerio je gornju ploču, otkrio donju. Na njoj se cijelom dužinom i širinom pojavila debelim potezima krede nacrtana svastika, fašistički kukasti krst.

Bila je to bezobrazno - bezobzirna provokacija.

Učenici su za čas zanijemili, a onda su tablu i na njoj nacrtan kukasti križ zasule pernice, cipele, torbaci. Za katedru je istrčala naša borbena trojka: Hamid Vuk, Stevo Jovanović i Ismet Balić, odgurnuli nimalo nježno profesora koji je istupio da im prepriječi put, izbrisali rukama i spužvom neželjeni simbol rasističkog nasilja.

- Mir, tišina, svak' na svoje mjesto! - vikao je profesor na udarnu trojku... - ovaj eksces, ispitaćemo... Utvrditi... Kazniti... Mir, tišina...

Reuf se podigao, ostali učenici smirili:

- Nije ovo, govori Reuf iz svega glasa, ne, nije ovo eksces. Ovo je napad na zemlju, kakva je takva je, naša je. Provokacija koja neće proći ni uz vašu zaštitu. Pokazaćemo svoju snagu: fažizam - "no passera!" ni kod nas, ni u našoj zemlji, ni u našem gradu- fažizam neće proći....! Hajdemo drugovi, pokažimo im.

Razred, a meni se učinilo cijeli sprat, je odjeknuo:

"... Avanti popolo bandiera rossa
.....alla riskosa....triumfera..."

....pjevam Reufu u uho u nedođiji na visoravni Kukuna. On se smije, otkriva kao snijeg bijele zube, prihvata.. "la triumfera" ..

Danilo Bilanović, sa članovima Oblasnog komiteta SKOJ-a, mart 1945. godine

Umješali su se frankovci - razredne ustaše Tada sam iz tuče, koja je nastala u razredu, iznio modro-plavi podočnjak, kojim sam se ponosio danima u školi i na korzu, tom stjecištu mostarske mladosti.

Susrećem Danila Bilanovića, učenika Učiteljske škole u Mostaru...Pomalo suzdržan - znak raspoznavanja - postao je rukovodilac SKOJ-a u odredu (ili komesar - nisam siguran) mora se ograničavati i u radosti(!). Pita me za mostarce u brigadi-svakog poimenično. Ja mu govorim nestrpljivo, brzo - rado bih dalje. Ne da mi - stišće mi mišicu. Ne, ne da da prođem.

- Nečeš sresti Aliju Arapa, dječak sa Gornjih Mazoljica, govorim - poginuo je. Ne sjećaš ga se: crn, pravo Arapče.

Danilo ga se ne sjeća, mada porodicu poznaje.

- Cviju Zorića ćeš sresti. Nosi širit zastavnika, politički je delegat voda. Pokazujem rukom, htio bih proći, nadam se nastaviće priču sa Cvijom.

- Mujić nosi ranjenu ruku u zavoju.

- A ti, kako si ti? -Uhvati me Danilo u raskoraku.

Zastajem, posmatram ga, zatečen pitanjem... Da mu kažem? Zašto ne? Uostalom sutra će svi znati. Neka čuje sad.

- Neću ostati u brigadi, izjavljujem suho. Idem s vama, s Mostarskim. Tamo pripadam, Mostarac sam. Napustiću brigade, zamuckujem.

On me uhvati za ruku iznad lakta još čvršće...Osjećam, steže je. Vidim zaprepašćen je.

- Šališ se? - čujem ga. Te dvije riječi ošinuše me naglaskom prijetnje, mada ih je izgovorio tiho.

- Ne šalim se, priča nije za šalu - govorim glasnije. Zašto bih se šalio? Ti ne shvataš Danilo, htio bih da mu kažem, ne razumiješ, nisi bio u situaciji u kojoj sam...Gubim sigurnost, samouvjerenost, sve mi se ispreturalo...

Osjećam, stišće mi ruku sve jače, ne čuje me ili neće da čuje. Ledeni izraz lica ne mijenja.

Susret sa odredom, htio bih da mu kažem, u ovoj divljini Kukuna za mene je susret sa Mostarom, njegovim mahalama, ljudima, mladošću, sa sigurnim, toplim, svojim, poznatim i dragim. Sve mi to nedostaje Danilo, nemam

ništa od toga, gušim se u brigadi sivilom stranog i surovog.
Želim da se borim sa vama, da gonimo bande, da svama
snujem sutrašnje dane, da se za njih borim, da pjevamo
omladinske i borbene marševe u raspjevanom stroju
pobjednika, kao doskora na Malom Kuku iznad Mostara.

Ostaje hladan, surov:

- Opomenuo sam te, upamti: sudili bi ti, mi ili u brigadi.
Ko te stigne...

Ode bez pozdrava, koracima punim prijetnje.

Nebo su nenadano prekrili oblaci, u njima nestadoše
vrhovi Kukuna. Tresnuo je grom uz oštru munju. Otvorilo
se nebo. Mokri kao miševi spuštamo se puteljcima i
potočićima.

Ja – pun gorčine i teško razočaran, otrovan, odbačen!

IV. – AGNOSTIK

1. I na kraju – kraj

Sve je, tako mi se čini, proletjelo u trenu: predratnih nekoliko mjeseci skojevskih igrarija u Mostaru - oponašao sam sa najdražim drugovima moga dječaštva ruske revolucionare (prema Istoriji SKP(b), čije smo tri prve glave naučili napamet - pa dalje ni makac!); održavali ilegalne sastanke po uzoru na starije drugove; dočekali okupaciju; preturili (mnogi sretnici izbjegli) hapšenja i progone, - da bih, dječak još, postao partizan, borac proleterske brigade, užasnut prazninom, koja me dočekala na oslobođenoj teritoriji i u jedinici, razočaran saznanjem da sam izveden iz okupiranog grada tamo gdje nisam želio: u Istočnu Herzegovinu, a ne u Mostarski odred u kome suse nalazili moji drugovi, nekoliko mjeseci ranije izvedeni iz grada u partizane...

Prikraćen sam za dječaštvo. Iz kratkih prašnjavih pantalonica razigranog djeteta uletio sam u grube, suknene vojničke čakšire, postao borac, uskoro komesar omladinske čete, rukovodilac SKOJ-a bataljona, brigade, pred kraj rata 29. hercegovačke divizije, i - poslije desetina teških borbi, evo me u raspjevanom stroju koji usiljenim maršem, poslije oslobođenja Gacka, Bileće i Trebinja, Dubrovnika, Kotora, Herceg Novog, Širokog Brijega, Mostara, Konjica i dalje preko Ivan planine, Sarajeva, Jajca, Bihaća, Karlovca, Ljubljane i Trsta, hita ka Celovcu, progoneći preko državne

granice razbijene ostatke njemačkih, ustaških i četničkih jedinica - pobjednički završava krvavi rat.

Tog detalja - usiljenog marša, sjećam se sa sjetom i sa dva oprečna osjećanja, kojih ne mogu da se oslobođim, kad god se bilo kojim povodom podsjetim na ratne dane.

Vidim, oko mene su draga lica drugova provjerениh u desetinama bitaka, ozarena pobjedničkom euforijom koja se uvećava svakom novom bitkom. Grmljavinu topova, eksplozije bombi, štektanje mitraljeza i pikavaca nadjačavaju borbene pjesme pobjedničkog stroja - čujem im echo svakog časa:

...“Legla orla, vučje staze, silna brda, uske klance,
Partizanske čete gaze fašističke lomeč lance...”

Uvjeravam se po ko zna po koji put da pripadam stroju pobjednika koji se na najbolji način odužio životu. Saznanje koje me grije godinama i hrabri u svakoj prilici, puni samopouzdanjem, razgoni nespokojstvo, razočarenje, strah i neizvjesnost.

Pa ta sjećanja ustupe mjesto novim.

Stresam se, pokušavam oslobođiti nelagode.

2. Pramen plave kose

Evo nas, u Bišini. Tek smo oslobodili Nevesinje. Žurimo u Mostar...Bitka je jenjala. Njemci su razbijeni. Na putu i oko njega kamioni...kola bez zaprege, dvoja - troja bez prednjih točkova polegla na rudu. Neka u plamenu. Oprema razbacana okolo... Razoružane vojнике u njemačkim

uniformama s rukama na zatiljku odvode u grupama, u pozadinu čujem: putnici su za "trinaesti bataljon".

- Trinaesti? Koji je to? - pitam komesara Cviju Zorića, druga iz Mostara.

- Iz nedodje, znaš gdje je to - smije se mom neznanju. Ako ne znaš bolje da ne znaš - dodaje.

...Trenutak potom dovikuje mi:

- Eno ti jednog putnika, pokazuje mi rukom. Ode kraticom - pravac trinaesti...

Pratim mu pogledom pokret ruke. Zaprepastih se... Komesar prvog bataljona Radovan, sa parabelumom u ruci nadnio se nad jednog ranjenog Njemca. Nišani mu u glavu.

- Šta 'š to????!!!! - vičem iz sveg glasa. Šta' š???!!! - ponavljam, trčeći prema njemu.

Vidim prestravljeni lice dječaka, pramen plave kose ispod kape, krv koja lopti iz desnog ramena, boji bluzu u crveno. I cijev koja mu se prijeteći primiče licu.

- Hospitale, hospitale, bite, grca...

Odjeknu hitac. Potom drugi.

Užasnut sam.

- Prijaviću te, ubico. Pred stroj ćeš!!! - vičem, psujem. Nadnosim se nad ubijenog. Hvatom Radovana za jaknu, htio bih za vrat.

On mi grubo skida ruku sa okovratnika. Odguruje me.

- Jebo te cijeli stroj i ti njega - viče na mene, otrča za jedinicom čije začelje nestaje iza okuke...

Prijavio sam ga brigadnom komitetu. Stevo Kovačević, komesar brigade je opravdavao njegov zločin: Nijemci su mu pobili porodicu, kuću zapalili, stoku rastjerali, pa se Radovan sveti.

Nisam se saglasio sa opravdavanjem zločina. Nikad neću, jer partizani nisu osvetnici. Zločinac treba odgovarati sudu, a ne žrtvi.

Nikad neću zaboraviti! I nisam do danas zaboravio lice tog dječaka. Grč bola. Užas neminivnog susreta sa smrću. I njegov glas čujem. Molba za život u vrisku očajnika...

Ostavio mi je ožiljak, potresnu uspomenu na pobjednički marš brigade.

3. Prestravljen sam

Pa to nije slučajnost. Sjetih se užasnut. Po oslobođenju Bileće i ulasku u oslobođenu varošicu sa Omladinskom četom X hercegovačke brigade, kao njen komesar, skrivao sam pogled da ne gledam što se moralo vidjeti - borci vuku ubijene četnike u mjesnu crkvu, desetine (ne)zarobljenih. Pred crkvom je ubijen i prijatelj mi Savo Šakotić. Drag čovjek - nezaboravan. Nije bio četnik. I Lazo Kapor, stolar, proveo sam s njim 1942-u godinu u konclogoru Mamila.

U Nevesinju su naši, doznajem, ubili Jugović Envera, zarobljenog partizana, sekretara partijske organizacije, grupu djevojaka - zabavljale su se, tvrde mještani sa Njemicima.

U Širokom Brijegu "partizani" su ubili fratre - nevjerovatno, tvrde naši, bili su s puškama a ne sa križevima u rukama....

Prestravljen sam. Uhvati me panika. U Mostaru, ulazimo u njegova predgrađa, ostala su mi dvojica starije brace: Zijo "đometar" i Hido stolar. Prestari za partizane, opterećeni porodicama. Ostali su u gradu, pomagali ilegalni pokret. Izletiće na ulicu da pozdrave oslobođioce, mene će očekivat iz pravca Blagaja i Bune, Fadila iz pravca Konjica... Ubiće ih ubice u našim redovima. Žurim da to spriječim, da ih zaštitim. Trčim, gonjen nadom u bratski zagrljaj u slobodi.

I dočekao - sretan! Živi su! Mostar se zaštitoj i od oslobođilaca.

4. Miting u oslobođenom Mostaru

Oslobodili smo Mostar! Mi! 29. hercegovačka, 9-ta crnogorska, 26-ta sandžačka, 19-ta hrvatska, - četiri bratske partizanske divizije, tenkovska i artiljerijska brigada. Natjerali smo u bijeg 369. njemačku, 9-tu ustaško – domobransku diviziju, italijanski fašistički bataljon "San Marco" - više od 15. 000 njemačko-ustaško- talijanskih vojnika.

U gradu oduševljenje. Nakon petogodišnjeg terora ustaša, četnika, Njemaca, Italijana, grad je slobodan. Na sve strane pjesma, zastave, crvenih najviše. Ima ih i sa srpom i čekičem. Radost oslobođenih.

Hiljade oduševljenih građana okupili su se na Musali, pjevaju, pozivaju da ih pozdrave borci i da oni pozdrave oslobođioce.

I ja sam na improvizovanoj bini – Mostarac, rukovodilac omladine (SKOJ-a) 29. divizije, partizanska fora - Titov prvoborac. Tu su uglednici: Vule Mičunović, komesar

divizije, Titov ljubimac, najpopularniji član Centralnog komiteta Partije, komesari i komandanti pobjedničkih divizija i brigada, predstavnici gradske vlasti koja se izvukla iz ilegale, Danilo Bilanović – sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a (moj drug iz školskih klupa), Čedo Kapor, Vlado Šegrt - elita oslobodilaca... Ne znam ko me izgurao za govornicu da u ime pobjednika i omladine pozdravim mostarce, mlade i stare. Rečeno mi je: Mostarac si, lakše ćeš naći riječi do njihova srca i uma.

A ja nepripremljen, isturen pred hiljade sugrađana željnih slobode i riječi oslobodioca, treba da govorim, čestitam oslobođenim oslobođenje, da svjedočim o učešću osloboditelja u radostima slobode. A riječi nemam, ideje nemam...

Bože, poželio sam tog časa što te nema, pa da me po želji dok sam pri umu, svijesti i savjesti strpaš u zemlju, skloniš. Vidim razdragane i oduševljene sugrađane pobjedom i slobodom, porazom i kaznom za poražene, ozarene radošću slavlja, sretne zbog dana koji nezaustavljivo dolaze, oplemenjeni crvenilom rumenih socijalističkih zora i najavljenom konačnom pobjedom.

Ali, po nesreći, među njima razaznajem i one, dostojanstveno mirne, prodone poglede zabrinutih majki, sestara, braće, očeva, mojih suboraca kojih nema u stroju pobjednika. Pitaju me pogledom zabrinutih do granica očaja - njihovi najdraži nisu došli, zašto kasne ako kasne? Istiće treći dan slobode, a njih nema. Zašto ih nema? I da li kasne?

Traže odgovor pogledom zabrinutih, a ja nemam odgovora i ne znam da li im podržati nadu, skloniti ih od istine; ili naći snage i potvrditi istinu da njihovi najdraži nikad

i neće doći - moji nezaboravni, pali drugovi: Hamid Vuk, Esa Humo, Drago Knežić, predragi Ante Zuanić, prelijepa Tima Ševina i njena dva brata (zaludu si starino, hadži Alaga dva dana prepjevao u sreći - evo ih, stižu da zagrle oca, sestru Devletull!: hej, radosti, srećo-slobodo!). Ni braće Vrgora nema, Čišića, Alikalfića, Fejića, Brkića, Mirka Konjevoda, Tanje Peškine, stotina krasnih dječaka i djevojčica, mladića i djevojaka - tih cvijetnih ukrasa Mostara. Ostali su na bojištima Sutjeske, Zelengore, Neretve, Kozare... Tu na prilazu gradu. Briši suze majko!! Prevaziđi tugu oče!! Brate!! Sestro!! Ne, neće doći!! Zaludu ih čekate! Uzalud u mojim riječima predstavnika pobjednika-oslobodioца očekujete znak, makar naznaku, iskricu nade...

Plakao bih, vrištao bih sa vama - kada bi to moglo pomoći. Najdraži moji, najjadniji i najtužniji u ovom kolovratu opće radosti i sreće.

Stišćem zube. Sklanjam se u sjenu pozornice. Sve u meni cvili i proklinje! Ne, nikakva sloboda, nikakva pobjeda, ni rumena zora - vijesnik sretnih dana, ne mogu biti nadomjestak toj bujici boli..

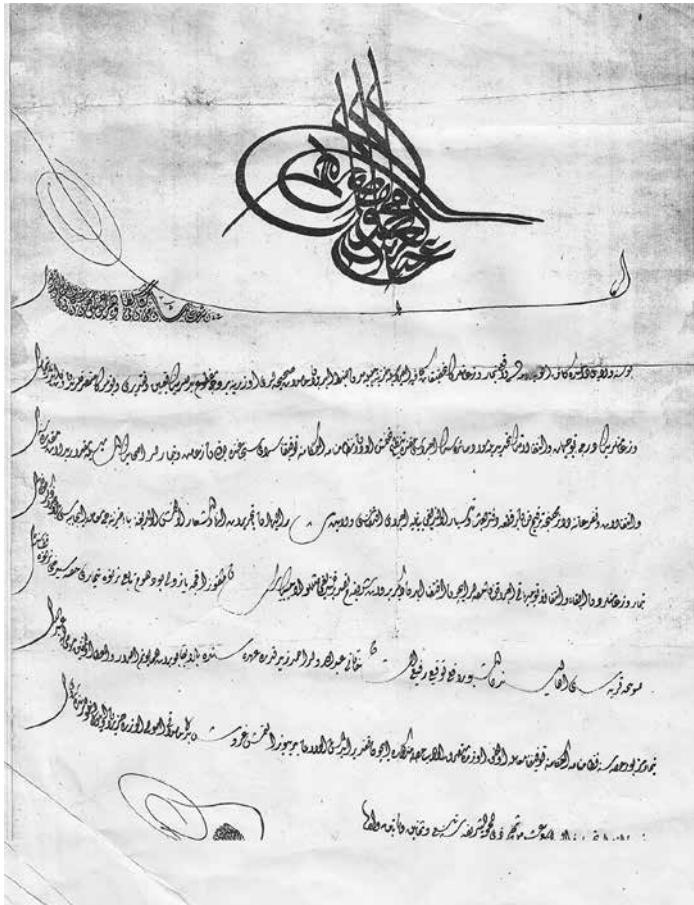
- Proklinjem rat! Svaki rat! I ovaj naš: oslobodilački, partizanski. Prokleti bili i svi drugi - i onj Krstaški vođen u ime Isusa Krista, i Muhammedov - za prevlast Islama i crnački za rasnu jednakost. Neka su svi prokleti: nema cijene ni nadomjeska ogromnoj boli, tom stravičnom gubitku najdražih koje čitam sa lica ucviljenih....

Tješim se, našao sam snage: njima, najtužnijim sam posvetio obraćanje predstavnika pobjednika!

5. Loza Buturovića

Poslije mitinga priđe mi prva rodica - Devleta Buturović.
Čestita mi - bio sam po njenom mišljenju dobar. Tugaljiv do bola.

Prebacuje mi:

*Sultanov Berat kojim su begovskoj porodici Buturović dodjeljena imanja
u Slivu Neretvice i Seoničice*

- Nisi korektn. Bježiš od porijekla, umjesto da se s njim ponosiš. Kako su te najavili - kao da si nikogović bez koljena, loze i korijena, a imaš ih da se s njima ponosiš.

Znam na šta cilja. Godinama već skuplja građu, nastavlja opsjednutošću svog oca porijeklom i historijom Buturovića. Išla je nekoliko puta u Carigrad, preturala tamošnje arhive. Našla ferman padišaha - cara svih careva Sulejmana Veličanstvenog: dodjeljuje begovat gostu Radinu i spahijska imanja u slivu Neretvice. Istakao se vazal gast, i to je istražila, u jednoj od bitaka za Budim. Zapazio ga car, njega i njegov odred, pohvalio, oglasio butum-begom. Radin dobi ferman velikog vezira: dodjeljuje se begovat Butum - begu, gostu Radinu. On pređe s porodicom na Islam, od njega nastadoše Butumbegovići močna loza, brojni sljednici, konačno upisani u javne knjige kao Buturovići.

Znam, govorim Devleti, znam tu istinu. Imam i kopiju fermana; i druge zapise i legende o postanku Buturovića znam: onu o begovici koja je rodila devet sinova - ko kuja - butra, pa se po njima porodica nazivala Butrovići. A ona, jadnica nije smjela dočekati bega iz lova - naredila služavci, ova strpala djecu u i košaru pusti niz rijeku. Boga ima, ko kaže da nema?! Pa On Bog, ko bi to drugi mogao, navede bega na rijeku, pomože da spasi djecu iz bujice, odvede ih kući, doveđe obradovanoj begovici njen porod. Otad se, po toj legendi ti begovi prozvaše, najprije Butrovići, pa majci nalik butri, pa konačno Buturovići.

Znam i druge legende, ali neću da se hvalim dragoj Devleti. Grlim je kao najrođeniju. Ali joj napominjem, kao bezbroj puta dotada-nikakve uloge u tim istinama i legendama nemam..Nisam rođen za razliku od drugih kao beg, rodila me majka Aiša i babo Ahmet. Kao svako i svi

malu, dragu, prelijepu, običnu novoređenčad...Pa sam i ja tako rođen i ostao običan čovjek. Makar tako mislimo sebi. Običan!

6. Ante

Težak ožiljak bola nosim poslije susreta sa dragim saborcem i predratnim drugom Husom Karabegom. Susret koji je konačno opredijelio moja uvjerenja.

Sačekao me po završetku Prve konferencije omladine Hercegovine pred mostarskim Hrvjem. Primio sam uz ovacije, na kraju jednodnevne manifestacije mladih, u prepunoj dvorani oduševljenih delegata prelaznu zastavu, priznanje delegata Konferencije X-oj brigadi, prvoj matičnoj jedinici 29. divizije za njen borbeni put.. Ona je, u njenom sastavu moj Peti bataljon i Treća četa, tih dana krvarila na Ivanu u danonoćnim borbama za oslobođenje Sarajeva.

Čestitaju mi znani i neznani drugovi i drugarice, grle me, a ja ne znam šta ima meni da čestitaju. Zamuckivao sam gore na bini primajući prelaznu zastavicu, prvi put sam se našao u zatvorenom prostoru pred takvim mnoštvom. Svečano sam obećao ispred boraca da ćemo uskoro u posljednje bojeve za konačno oslobođenje zemlje. I da ću preuzetu zastavu predati onima kojima pripada-borcima u rovovima.

- Došao sam da te vidim. Godinama se nismo sreli, ni na oslobođenoj teritoriji - govori mi Husa.....

Priča o drugovima zape na Anti Zuaniću..

- Ubijen, strijeljan, izmasakriran... - govori mi... Pri oslobođenju Konjica pronađeno je u Zapovjedništvu ustaškog stožera "Izvješće o vođenoj borbi u Seljanima br. 202 od 10. travnja 1942. godine "

Pokazuje mi taj papir, čita:

"...Borba koja se vodila u Janjini bila je jedna od najgorčenijih... jer se partizani po cijenu života do poslednjeg minuta bore i govore "mi znamo zašto umiremo i zašto smo se borili..sa pozdravom "Smrt fašizmu.."... Među petoricom koji su ranjeni uhvaćeni je i Ante Zuanić sin Antin... nastanjen u Mostaru... Razjarena policija kada je vidjela svoje poginule toliko ih je linčovala da nijedan nije bio sposoban da putuje, pa su na dan 10. travnja strijeljani.."

Ante Zuanić, skojevac, partizan, ubijen na Borcima kundacima ustaša

Šutim, šta da kažem. Voljeli smo Antu obojica toliko koliko se može voljeti najdraži drug. Husi je bio bliži, s njim je išao u isti razred, s njim sjedio u istoj klupi, dijelili doručak, dobre ocjene, radosti prvih pubertetskih očijukanja...Zato šutim? Poštujem njegovu suzu koju on pokušava sakriti...

- Bože, mrmljam - definitivno sumnjam da postojiš. Kad bi postojao ne bi uzimao, najokrutnijom smrću kažnjavao najljepše, najbolje, najdraže među nama. Zašto ne kažnjavaš nas koji su to zaslužili? Nas grješnike. Prije svih one koji podstiću ovaj rat, guraju u njega milione nedužnih...

Umjesto s pjesmom razdraganih delegata koji se sa konferencije vraćaju na krvave položaje Ivan Sedla - ja, kao desetinu puta tijekom ovog rata uzdišemu tuzi.

I proklinjem rat, svaki rat, i ovaj naš proklinjem - u njemu su nestali, ubijen, nepovratno izgubljeni - divni uzorci veličanstvenih...

V. E P I L O G

Majka je ostarila - umrla. Nije se pomirila sa političko-ideološkim uvjerenjem sinova: da nasleđena imanja u Zapadnoj Hercegovini pripadaju mještanima, doskorašnjim kmetovima, a ne nama - naslednicima nekadašnjih begova i aga.

- Pa majko, govori joj Fadil, uvjek si bila crvena - čujem da su te talijani u otpusnom pismu iz logora preporučili na brigu ustaškim vlastima u Mostaru kao "crvenu kadinicu". A ti u svojoj crvenoj državi izvodiš...

- Gazapi, raspikuče, stecite svoje, pa poklanjajte. Nemojte djedovinu. Nije ni sabljom ni nasiljem sticana, naša je od vajkada... I sudovi su rekli svoje - govori zaludu, zna, u konačnici će biti onako kako sinovi odluće...

Teže joj je pala nepravda, nanešena od naših. Ustaše su joj, naime, nakon hapšenja 1942. g. oduzele stan-izbacili stvari na ulicu..Kad se vratila iz logora nije znala gdje će. Rodbina je nije mogla primiti, nisu imali prostora... Oni koji su to mogli, prali su ruke od nje i njene crvene porodice. Bilo im je i onako dosta nevolja sa ustašama... Primio ju je, pokupio sa ulice hađi-Alaga Ševa, dva su mu sina poginula u Mostarskom odredu, kćerka Fatima tih dana izvedena u odred (doznaće poslije rata da je i ona poginula, upravo tih dana, tada). Ta poštena i hrabra starina pružila je majci utočište. Od dvije sobe koje je koristio sa ženom i najmlađom kćerkom

Devletom, ustupio je jednu majci, kćerci Fadili i njenoj djeci (Favziji i Dini). Doživjela je tu milost kao da joj je darovana vila...

Nekoliko godina je trpila - tješila se - sjetit će se vlast-dodjeliće joj stan. Skupila je hrabrost najzad, sklonila u stranu ponos, uputila se u kabinet zamolila Đemu Bjedića (postao je Bog i batina u Mostaru, okružen "odgovornim drugovima" i "pitarima" - oni, niko do oni su se borili u ratu i pobjeđivali...) Nije joj pomogao ni tada, ni godinama poslije - umrla je kao podstanar u tuđem stanu.

Njen stariji sin, FADIL odležao je tri godine na Golom otoku. Nikad nije doznao radi čega. Majka se i ovim povodom uputila Đemi Bijediću, podsjetila ga da je prije rata sastančio u njenom stanu na Mejdanu, s molbom da interveniše - jer može ako hoće da pomogne – ona je pomagala pokretu kad je bilo najpotrebnije... Nije htio-šef njegova kabineta zalupio je vrata pred majčinim uplakanim licem. Odgovor na pitanje - zašto, nikad nije dobila. Ni Fadil. Rana je ostala, odnijeli su je oboje u grob...

Skoro četrdeset godina potom Fadila je ubio četnik-snajperista sa Grbavice u Vilsonovom šetalištu oktobra 1993. godine. Poturio se zločincu skrhan bolom zbog kćerke, nekoliko mjeseci ranije ubijene granatom ispaljenoj sa tada mrskog i mrgodnog Trebevića. Profesor i akademik, prvoborac, Mostarac, Fazlija Alikalfić kao da je takav njegov kraj predvidio, poručivao mi je – čuvaj ga Rido, on ne hoda-tetura, ne govori-trabunja, nije od ovog svijeta... Poslušao sam profesora, čuvaо brata kao brata, koliko sam mogao - oteo se, odteturaо pod metak zlotvora. Ovaj se okitio još jednim trofejom – ubio je sedamdesetrogodišnjaka sa kanistrom za vodu u ruci.

Pošao je, tako je rekao supruzi, da donese vodu - stigla je cisterna koja je Sarajevo u obruću snabdjevala vodom... Tako je završilo njegovo čeranje sa četnicima koje je trajalo godinama - počelo onog jutra u proljeće 1942. g. kada su četnički izdajnici na Borcima, u režiji italijanskih obavještajaca, za šaku lira i desetinu kila konzervi, tokom noći skinuli petokrake, a na šajkače stavili kokarde, napali usnule partizane, dotadašnje drugove- ubili brojne borce Mostarskog partizanskog odreda... Fadil se sa nekolicinom probio iz četničkog obruča, dokopali su se spanosne Neretve i na njenoj drugoj obali, na području Neretvice, Rame i Buturović Polja, osvježili partizanske jedinice novim borcima, spasili glavninu odreda, rasplamsali oslobođilački pokret, potpomogli osnivanju novih partizanskih jedinica tog kraja... I poslije toga, tukli su se sa izrodima danima i mjesecima, da bi, u kanjonu Neretve, u IV ofanzivi 1943. godine, razbili glavninu četničkih snaga koja je sa Njemcima, Italijanima i ustašama pokušavala uništiti elitne partizanske jedinice i Vrhovni Štab, uništili glavninu zločinačkih bandi na Sutjesci i Zelengori 1945. godine. Tavorili su četnici potom na njemačkim i talijanskim kazanima, pa i kada im je komandant Draža uhvaćen, osuđen i streljan kao zločinac, napušten od vlastite "Vlade" i kralja, te dotada bezrezervnih saveznika Engleza i Amerikanaca, - nastavili su "borbu" skrivajući se u škripu, nepristupačnim kamenjarima, kod nepouzdanih jataka, koji su ih (u ulozi izdajnikovih - izdajnika) izručili goniocima. Pa i kad smo sahranjivali Fadila u malom haremu Podlipanske džamije 1993. godine slednici četnika su, pucali sa Vraca i Trebevića - omeli njegovu sahranu..

Ja sam preživio mnoga ratna i poratna islušenja - sretno, sretan dočekao duboku starost. Po rušenju Berlinskog zida i otvorene mogućnosti pristupa arhivama Komunističke partije, našao sam u svom Anketnom listu člana Partije bilješku:

“Prijedlog Buturovića da se razmotri izbor Mostarskog muftije za sekretara Gradskog komiteta Prtije nije raspravljen”. Znao sam za tu bilješku. Obavjestio me o njoj moj ratni drug, bezbjednjak Slavko Čukić uz upozorenje:

“Čuvaj se Rido, i mene čuvaj zbog ove obavijesti. I upamti: da znaš - ako učiniš još jedan sličan “grijeh” završit ćeš u zatvoru, pridružit ćeš se bratu Fadilu na Golog otoku. Poskusao sam Slavka, sačuvao i sebe i njega od zatvora i Golog otoka.

ČEDU KAPORA smo ispratili kako dolikuje heroju naše partizanske i Španske revolucionarne armije, prvom komesaru 16-te proleterske brigade... Od svih sjećanja na njega, najsnažnije je ono sa Partizanskog spomen groblja u Mostaru. Okupili smo se na godišnjicu oslobođenja grada – preživjeli borci: 29. hercegovačke, 9. dalmatinske i 3. crnogorske divizije, te Tenkovske brigade 3. hrvatskog korpusa.

Vidim ga kako na jecaj vojničke trube u spomen puginulim i u ime pozdrava postrojenim osloboodiocima, na platou Spomenika izlazi pred ratne drugove sa stisnutom pesnicom – da podrži dolazak crvenih zora, oda počast puginulim. Govorčin me povuče za Čedom. Istupismo i mi sa pesnicama prinesenim čelu. Rade zapjeva Lenjinov marš. Pridružismo mu se i ja i Čedo:

“Vi padoste žrtvom i dadoste sve
Krv, život, mladost svoju, radi slobode
Počivajte mirno u grobnici toj,
S pjesmom slobode mi ćemo vam doć...”

I ja i Rade, konstatovali smo zajedno, utrpali smo se na tuđe mjesto. Na iskorak pred stroj uz Čedu bili su pozvaniji drugi, autoritativniji, stariji komunisti uvaženi gosti-čestitari: član Centralnog komiteta Partije, predsjednik savezne Vlade, nekoliko ministara, ratni komandanti i komesari divizija i brigada. Ostali smo pred strojem sa stisnutim pesnicama usamljeni dok jecaj trube nije utihnuo. Bio je to nagovjestaj onog što dolazi - prokazao je mnoge koji će u događajima što slijede potvrditi svoju dvoličnost, nedoslednost i nepouzdanost - izdati Titovu ideju bratstva naroda Jugoslavije...

Na istom skupu susreo sam i HAMU GREBU prvi put po završetku rata.. Podsjetio sam ga na riječi koje mi je uputio pred zgradom Oblasnog komiteta Partije u Fatnici - na sivo “oko nas i u nama”.

- Ne gubi nadu, Pirgo, uvjeravam te, razbićemo to sivo, ustače zemaljsko roblje, postaće crven i istok i zapad... Iščeraćemo gamad i iz naših redova. Ćeraćemo i njih i ustaše i četnike do iskona!

Da Bog da, najdraži Hama! Da Bog da - zamal ne poželih glasno

...Umro je nedavno-suri, sivi oblaci skupljali su se nad Barama, na kojima je sahranjen... Kao da su i, oni, simbolično rušili Haminu i moju nadu u ljepše sutra...

SA ČETOM PONOVO

Nažao sam se tom prilikom i sa borcima moje - Treće čete, Petog bataljona Desete (tada već 16. proleterske) brigade. Došli su na proslavu godišnjice oslobođenja grada – iz Dalmacije i ostalih djelova Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Crne Gore, Srbije... Poslije ceremonije na platou Spomen obilježja idemo u hotel "Neretvu", zauzimamo dugački stol u prostranom holu..Prilazi nam i pozdravlja nas general Dragiša Ivanović, ratni komesar 29-te, profesor Beogradskog univerziteta, akademik, jedan od vodećih crnogorskih intelektualaca.

Dobacuje:

- Cigani-opet na okupu! - Ijabi se s komandirom pozdravlja sa ostalim.

Zna, bili smo u ratu, svima poznata "Treća ciganska" .. Srdačan je i Vule Mičunović, poslednji ratni komesar divizije, jedan od najuticajnijih članova Centralnog komiteta Partije... Ispijaju čašu s nama – u slavu "ciganske", u spomen na pale...

Grim komandira GOVORČIN RADU – došao je iz Splita, tamo je na službi, komesara Niku Mihaljevića, predsjednika nečega u Duvnu, Cviju Zorića penzionera, Husniju Marića, pitomca Vojne Akademije u Moskvi, Gojka Šipovca - za godinu dvije postače su-režiser svjetski poznatih, partizanskih filmova), šifrant, suborac iz borbi za oslobođenje Nevesinja i ostalih mesta na putovima do austrijske granice....Slavka Čukića, Bokelja, svi smo znali - bezbednjaka. Uvjet je nešto unosio u svoju bilješnicu, izvodio pojedince na stranu- reci šta ima, kaži, niko neće znati... - odlazio na referisanje u štab bataljona - obavještavao odgovorne ima li klasnih neprijatelja u četi i da li rovare.

Bili smo sigurni, njegovi su izvještaji glasili - nema, idejno - političko stanje u četi je na visini. Tako je izvještavao. I nije lagao. Nisam imao razloga da ga manje volim od drugih-naprotiv, poštivao sam njegovo poštenje, u službi za koju je radio - uvjek u službi Partije..

...Pjevamo - nazdravljam bitkama koje smo dobijali...I sjećamo se - sa sjetom i tugom - palih..

Uvjeravamo jedni druge - nisu pali zaludu ! Nismo se borili zaludu !

...Komandir nas obavještava - dobili smo pismo od KAMARADA LUIĐA. Javlja se iz Napulja, žao mu je, dobio je poziv, spriječen je da dođe... Napustio je četu po oslobođenju Trsta, uputio se i sretno stigao u rodni Napulj. Poziva: venite, dođite, nigdje nema takvog mora, takve mjesečine, nigdje nisu tako "belle ragazze"... Popeću vas na Vezuv, obećaje, spustiti u Pompeje da vidite kako su živjeli ovi naši prije dvije hiljade godina - i seksali se... Dođite, čeka vas vino, čekaju moji i oduvjak i vaši drugovi – Napolitanci. Zapjevaćemo zajedno da ojekne Italijom:

– Avanti popolo

bandiera rossa !

I more, mare, bello mare vas zove! Dođite, čekamo vas – carissimi!..

MILE je, govori komesar, osnovao porodicu u Banatu. Kolonista je, pokazuje sliku. Vidim Milino razvučeno lice u osmijeh, usta puna zuba-socijalnih, zaključujemo. Ne može doći na proslavu - ni dana ostaviti samu snašu, vezala ga za suknju-priznaje, a od nas nek dođe ko može, pa i svi kad bi došli zajedno, na salašu ima mjesta za sve! I pršute i slanine silovite – kao bosanske planine...

SLAVICA u ratu četni sanitet, Kozarčanka, pokazuje sliku. Pored nje stoji, prepoznajemo ga, suprug, Mitar Buha, Gačanin, predratni radnik u Beogradu, tamo postao klasno-svjesni komunista-komesar Druge čete našeg bataljona. U prvom planu dva dječačića.

- Zato se Mitar, sjeća se komesar, u predahu bitaka vrtio po našoj četi. Vjerovatno je već tada sa Slavicom prakticirao nauk kako da napravi ova dva ljepotana..Je l' istina Slavice? Ne crveni, nemaš zašto, ljepoto naša...

Ona čeka zaposlenje, dodaje - biće medicinska sestra kad položi stručni ispit, ne priznaju što je kao referent saniteta čete pregazila Neretvu i Sutjesku..

...Dubrovčanin ANTE me uvjerava - Lovrenac nikad više neće biti zatvor, kakav je bio 1942 g. kada su mene i majku provodili na Mamulu. Tu, u njenim zidinama improvizovanim čelijama, čekali smo pogodan prevoz za Herceg Novi, u konclogor.. Biće to još veličanstvenija pozornica za Šekspirovog Hamleta, znaš ono .. "nešto ima trulo u državi Danskoj". Udomiće se ako ga prime, a primiće ga, vjeruje, u Dubrovačku dramu. Nema ništa veličanstvenije od pozorišnih dasaka - tvrdi... I po ko zna koji put nam pjeva, posebno nadahnut vinom – o Mari, suncu i moru.

...Za, mališu, tako ga svi zovemo, Muhameda Mutevelića, iz Konjica, najmlađeg borca čete – sa 14 godina je prošao u njenom borbenom stroju Bosnu, Hrvatsku, Istru, Sloveniju - komandir naručuje:

- Donesite mališi šolju mljeka, zašećerena, nek' se dijete napije. Skloni de, konobar ispred njega ovu čašu sa vinom...

- Djete, domeće KOMESAR, 10 godina mlađe od komandira, 20 cenata rastom viši od gromade kakva nam

je komandir, uz to jači i ljepši od svakog od nas... Imenjak mu, svetac, nije pio, branio to vjernicima, a ti si vjernik, je l' tako Muhamede? I neka si.. I nikad, nikad nemoj piti – alkohol, pij mlijeko – nastavio bi priču-pridiku, ko svaki komesar: kad počne ne staje...

Muhamed nam pokazuje kao da se pravda što ne ostaje u Armiji i ne pohađa jedno od njenih učilišta-otpusnicu zbog godina starosti - nije za vojsku... A bio je za partizane, žao mu je – veli. Ići će u Mostar, u Tehničku školu ako ga prime...

...MEHA ARAP je tu, u svom gradu. Trudi se u ulozi domaćina, ako ne za sve uzvanike, ono, bar za svoje saborce... Dovukao je sepet žilavke ubrane prošle jeseni u njegovu vinogradu na Mazoljicama, sačuvane tokom zime za ovu priliku... Nazdravlje drugovi- unosi se svakom u lice..

...MUSTAFA je poginuo u borbi za Trst. I MIĆO, trebinjski Rom. Niko ga iz Trebinja, ni u Trebinju nije poznavao, pa ga je komesar prozvao "Mićo niodkud.." Nisu sami. Poginulo je još desatak boraca čete. Minutom šutnje odajemo im počast - Mustafi: hrabrom vodniku-vojničini na svakom mjestu, MIĆI – u bisagama njegovih konja, u četnoj komori, uvjek se moglo naći ponešto za nuždu. I ostalih palih se sjećamo-poimenično..

- Zapjevajmo drugovi – čujem komesar_a i čiji drugi nego Antin odziv, gromko podržan od preživjelih boraca čete.. “..I sad kad nam treba,

Od srca do neba

Visoko mi dižemo pest..”

podržavamo pjesmu aplauzom svih prisutnih i u potvrdu otpjevanom, odazivamo se komesarovom pozivu .

Dignimo drugovi, podignimo pest ! Do sunca, do neba!
Crvenu pest !

Za stolovima, bližim centru sale atmosfera nije tako opuštena. Teme su ozbiljniji, svaka rečenica odmjerena. Zna se i o tome se strogo vodi računa - ko je i šta će ko uskoro biti - svako se ponaša- govori i odgovara saglasno nepisanim pravilima...Prave se kadrovske križaljke-slijedi reorganizacija i podmljađivanje republičkih i centralnih organa..I zna se ko šta jede, šta piće-konobari bez naružbi ..."Pitari" su najbučniji. Oni i "odgovorni drugovi" sve znaju: zimovanja su završila, valja razmišljati o ljetovanju - u Trpnju i Cavtatu se uredjuju nova odmarališta za odabранe...Treba najaviti rezervaciju... I placevi za gradnju u Neumu i na Jahorini se dijele, može se odabrati mjesto, urediti, bez naknade... Vule Mičunović priča vic-kako je nevjesta ambasadora K., balerina u Parizu, izazvala bučan aplauz. Nagovorili je mangupi, pa ona Francuskinja, izazvana da na svečanom ručku nešto kaže, pozvala zvanice na čistom crnogorskom "Krkajte vi, drugovi, krkajte..- nema plaćanje..

Neko odpozadi dodade: "Pa krkajte drugovi" ...- nije rekao da se ne plaća. Ovde se znalo da je tako. Makar ovi, za ovim stolom...

SPREMALO SE NEVRIJEME

...A napolju su se počeli skupljati tmasti, sivi oblaci..
Spremalо se nevrijeme ..

Niko za centralnim stolom nije primjetio najavu oluje. Bili su zaokupljeni nepoznanicom - šta li im je to kao iznenadenje pripremila kuhinja "Neretve"...

F.Buturović s.r.

RECENZIJE - izvodi

Muhamed Filipović, akademik

Sarajevo 24.09. 2015 godine

Oduvijek sam bio pristalica stava da svi ljudi koji su bili učesnici i sudionici, kao svjedoci ili akteri značajnih događaja, treba da napišu o svome iskustvu i saznanjima u vezi sa onim što su radili i to kako sa stajališta svojih ličnih motiva kojisu ih vodili, tako i objektivnog prikaza stanja prilika vremena i odnosa o kojima je svako od nas stekao određeno iskustvo i saznanje. U tom smislu sam zahtjevao posebno da naši bivši rukovodioci napišu svoje uspomene, ili na prikladan način izlože iskustva koja su stekli u radu i to objektivno bez sentimenta i općih fraza, tj. da ne zamjenjuju opće značenje događaja čiji su dio bili, sa onim konkretnim događanjima koja su sami iskusili. Naime, znao sam dobro da se život nikada ne sastoji samo od dobrih i plemenitih stvari, i da se u velikim događajima ponekad dešavaju i teške stvari, ali da cjelina zbivanja u kojima se možemo naći često biva i dobra i plemenita. To sam smatrao za značajno u dva smisla. Prvo, smatrao sam da bi ta svjedočenja trebala biti važni dokumenti i historijski izvori za sve koji žele da se obavijeste o tome šta se i kako sve nešto zbivalo u našoj historiji. Drugi razlog je bio sadržan u mom uvjerenju da je veoma važno da javnost zna šta su i kako su radili ljudi koji su u bilo kojoj mjeri imali mogućnost da odlučuju o sudbini nas sviju i utječu na naše živote, tako da javnost može

njihova zapamćenja i iskustva uporediti sa sopstvenim saznanjima o tome šta je sve bilo i kako se odigralo. Po logici stvari, svakako su oni koji nisu žalili svojih života da bi se štitili životi drugih i opća prava ljudi, svakako ovlašteni da govore o tome šta ih je motiviralo i kako su se ponašali, ali i kako su se drugi prema njima ponašali. Demokratska obaveza je da ljudi koji odlučuju o sudbinama drugih polažu račun o svom radu onima o kojima su odlučivali. Ovo mišljenje se odnosi posebno na zbivanja tokom Narodno-oslobodilačke borbe koja su bila izraz najvećeg demokratskog pokreta i borbe u našoj cijeloj historiji. Ujedno, ova zbivanja smatram za najznačajnija historijska zbivanja u cjelokupnoj našoj historiji, a uvjeren sam da nakon bitke protiv agresije Mađara na Bosnu krajem XIV vijeka, nije nikada bilo da su se svi Bošnjani (tada nije postojala Hercegovina nego Humska zemlja) bez razlike na vjeru, zajednički kao Bošnjani borili za svoju zemlju i odnijeli pobjedu koja je i tada, a i ona koja je na jednak način vođena nakon gotovo šest vijekova, donijela Bosni spas i održala je kao državu. Kako god su se tada, i bosanski krstjani i bosanski katolici i ortodoksi borili protiv Mađara, tako su u NOB i Bosanci i Hercegovci svih vjera i nacija, a i različitim političkim uvjerenja, zajednički borili za svoju zemlju i odnijeli najsjajniju pobjedu u cijeloj našoj historiji. Ništa se u našoj ranijoj historiji ne može po svom značaju i veličini ostvarenja uporediti sa NOB. Stoga sam smatrao da je svaki učesnik te borbe pozvan i ovlašten da napiše svoje uspomene, iskustva i mišljenja, kako bi se ta velika freska o nama i vremenu kada smo bili pravi ljudi i zajedno djelovali kako to od nas traži smisao naše historija i uvjeti za opstanak i nas i naše zemlje i države, izrazila u punom svjetlu svoje istine. U tom smislu sam podržavao svakog

mog saborca iz NOP i tražio da obavezno napiše svoje uspomene i izloži svoja iskustva i to upravo ona lična, a ne opća, kako bi te uspomene bile lišene političkih fraza i općih mjesta i kako bi donijele autentično iskustvo ljudi koji su tada živjeli, mislili, osjećali i ujedno se borili za jedan veliki cilj. Zbog toga sam sa radošću pristao da dam mišljenje i o ovom Ridinom tekstu, sretan da ga je odlučio napisati i sa nadom da će biti objavljen. Želim u ovom kontekstu dati još jednu napomenu. Rido s pravom naglašava okolnost da je on porijeklom iz tradicionalne bošnjačke kuće i da mu je otac bio kadija. Ko god je pomnije proučavao naš komunistički pokret u godinama između zabrane KPJ i njenog ulaska u javni život putem istupa na izborima udružene opozicije 1938. godine, kada se javila kao dio radničko-seljačke koalicije (sporazum zemljoradnika Branka Čubrilovića i Stranke radnog naroda), zna da je veliki dio mladih ljudi i to uglavnom porijeklom iz nekadašnjih begovskih familija, bio lijevo orientiran i da je podržavao KPJ i ulazio u njene ilegalne organizacije. Ni jedan društveni sloj, kako što je to bio slučaj sa nekadašnjoim begovatom, nije tako masovno u odnosu na ukupni broj, uzeo učešća u komunističkom pokretu, kao što je to slučaj sa tim slojem. Gotovo 90% mladih porijeklom iz ovakvih familija bili su pristalice ili aktivni članovi komunističkog pokreta i članovi KPJ-e i SKOJ-a. Bila je to posljedica činjenice da je upravo taj sloj najviše osjetio težinu velikosrpske diktature, jer je kriminalnom agrarnom reformom preko noći ostao bez zemlje i sredstava za život, bio preko pauperiziran i stoga je upravo omladina iz tih krugova bila sklona ekstremnim pokretima, a sreća ja za nas Bošnjake što je najveći dio te omladine otišao lijevo, a ne u desno, tj. ušao u komunistički, a ne u četnički ili ustaški pokret. Tako je gro mladih ljudi iz

najboljih muslimanskih familija sarađivao u komunističkom pokretu, ulazio u SKOJ i KPJ i mnogi od njih su postali istaknuti borci i rukovodioci u pokretu i kasnije u NOB-i. Ko poznaje naše ugledne porodice zna da je najveći broj istaknutih mlađih komunista koji su u pokret ulazili nakon diktature 1929. godine, bio iz tog sloja. Kako i sam pripadam tom sloju i kako je i moja familija bila preko noći opljačkana do siromaštva, svih osmoro nas, tj. šestoro braće i dvije sestre, bili smo pristalice i akrivisti KPJ, a troje je poginulo u NOB. Čitajući Ridinu historiju kao da čitam stranice sopstvene biografije, jer sam i ja u ilegalnu organizaciju SKOJ-a u Banja Luci bio primljen 14. Marta 1943. (primio me je tadašnji sekretar GKSKOJ-a Šefket Ekić), kao đak trećeg razreda nekadašnje gimnazije, a zatim sam zbog opasnosti da budem uhapšen (zbog provale izazvane izdajom jednog člana aktiva SKOJ-a iz viših razreda gimnazije) prešao na oslobođenu teritoriju i stupio u NOV. U partizanima sam 06. Juna 1944. godine bio primljen u KPJ, a taj datum sam zapamtio zbog invazije saveznika u Normandiji za koju smo čuli da se upravo taj dan dogodila. Takvih kao što je bio Rido i ja bilo je mnogo među mladim ljudima, a mnogi su izgubili živote mada nisu bili dorasli da nose pušku, a kamo li da se bore. Svejedno, to je bio naš put na koji nas je odvela tradicija poštenja koja je njegovana u našim porodicama, zatim zgražavanje nad zločinima ustaškog i njemačkog fašizma prema Srbima, Jevrejima i Ciganima i najzad svijest da imamo mogućnost da se borimo ne samo protiv okupatora i fašističkih zločinaca nego i za jedan bolji svijet koji će se razlikovati od onog u kojem smo rođeni i u kojem smo živjeli. Imajući u vidu da su događanja koja u svom rukopisu plastično izlaže i opisuje Ferid Buturović originalna, doživljena i karakteristična za

bošnjačku omladinu, posebno za Mostar i njegov veoma originalan i snažan ilegalni antifašistički pokret, kao i Hercegovinu u kojoj je u vrijeme kada Rido dolazi na oslobođenu teritoriju već bio rehabilitiran partizanski pokret nasuprot vladavini četništva, kao i za Bosnu i Hercegovinu u cjelini u kojoj je pokret u gradovima odigrao veoma važnu ulogu, smatram da je sretna okolnosti da je Ferid Buturović u svojim godinama napisao ovu knjigu i tako dao mogućnost današnjoj mlađeži da jasno vidi kako je moguće i u nemogućim uvjetima postizati velike rezultate i stvarati ljudske uvjete života i tako joj ukazati da je borba za društveni napredak i opće dobro kao i za prava ljudi jedini način da se osigura izlaz iz najtežih situacija, a pogotovo uz ovog beznađa i opće katastrofe u koju su nas uveli sadašnji vlastodršci. Imajući u vidu sve rečeno, mišljenja sam da ovaj rukopis Ferida Buturovića treba obavezno pomoći i objaviti, kako zbog njegove vrijednosti kao literarnog djela, tako i zbog značenja i vrijednosti činjenica koje u njemu izlaže. Naime, nakon nekadašnje euforije u koju smo upali zbog toga što smo bili pobjednici nad fašizmom i što smo stvorili novu državu zbog čega smo počeli smatrati da smo nepogrešivi, te nakon razočarenja u koje smo upali kada se pokazalo da naš pokret nije bio ni imun na velike greške ni tako čvrst, ni homogen, osobito one nacionalističke greške, dolazi period kada moramo trezvено i kritički suditi o svemu što smo činili. U tom smislu svaki prilog je veoma koristan i dobro je došao, a takav je i ovaj Feridov zapis o jednom malom isječku naše velike borbe za bolje sutra našeg svijeta..

prof.dr. Slavo Kukić, akademik

Kuća mostarskog kadije dr. Ferida Buturovića

Mostar, 9.12.2015

Nazvao me moj sarajevski drug i pitao jesam li u Mostaru voljan promovirati knjigu jednog sudionika NOR-a. U tom momentu nisam imao pojma o kakvoj se knjizi radi – osim da je vezana za vrijeme Drugog svjetskog rata i Narodnooslobodilački rat na prostoru bivše Jugoslavije. K'o iz topa sam rekao – bit će mi zadovoljstvo. A za druga Ferida sam tada čuo prvi put – kao što je istina da sam ga večeras prvi put u životu fizički sreo. Naravno, kad sam se kasnije, a suvremena tehnologija to omogućuje, o njemu detaljnije informirao, ponovo sam se sebe uvjerio kako je čovjek, ma koliko misli da je informacija u sebi pohranio, nedorečen, neinformiran, kako mu, ponekada, nedostaju i informacije čije izostajanje je teško pravdati.

Ali dobro, što je – tu je, iz ove se kože ne može. No, pitanje je zbog čega sam tako, bez razmišljanja, potvrdio moje sudjelovanje u ovom večerašnjem činu? I odmah da kažem, po srijedi su dvije grupe razloga.

Prvo, u pitanju je knjiga o NOR-u – i od sudionika NOR-a – a to je, pa što god da je u njoj, garancija da neću imati posla s pamfletom nego kazivanjem iz prve ruke. A prema NOR-u i partizanskom pokretu ja, da raščistimo i to, imam krajnje pozitivan stav.

S druge strane, važnost takvih knjiga je i u vezi s sve naglašenijim prekrajanjem historije. U prilog tome, uostalom, govore i rehabilitacije četničkih glavešina u

Srbiji – prvo Mihailovića, a kako stvari stoje, ista bi se priča mogla dogoditi i Nediću – za kojega je proces rehabilitacije ovih dana također otvoren.

Mi ovdje nemamo posla s rehabilitacijom u toj formi. Ali, imamo je na djelu na nešto drugačiji način – jer se kvislinške glaveštine čašćavaju ulicama, trgovima, o njima se ispredaju bajke, a NOP i NOR proglašavaju formama porobljavanja vlastita naroda. Oni su krivi zbog golgota koje su prošli Muslimani (danas Bošnjaci) – da ne kažem što su sve proživjeti prisiljeni bili Srbi i Hrvati.

Na koncu, ova je knjiga važna i zbog kulture sjećanja. Kada bi se pristalo na logiku koja se u zadnjih četvrt stoljeća svakodnevno pokušava nametnuti, ispalo bi da povijest počinje devedesete – da to tada nije bilo ništa. Jer, materijalne spomenike, koji o dijelu naše prošlosti svjedoče, su porušili, devastirali, pretvorili u ruglo – na način, dakle, kako niti jedan civiliziran narod u svijetu ne radi. I dakako da, taj historijski period, ako mu se unište materijalni dokazi, asocira na crnu rupu.

Na njihovu žalost, povijest je nemoguće brisati – kao što je nemoguće prekrajati i povijesne istine. Jer, uvijek se nađe onih koji na te istine podsjećaju. Knjiga “Kuća mostarskog kadije” druga Ferida je najsvježije podsjećanje – i prekrajača povijesti i onih koji za istine tek stasaju. I stoga je, pa da je bilo što u njoj, vrijedna pažnje.

Knjiga druga Ferida je važna i zbog još jednog detalja. U pravilu vlada uvjerenje kako su u partizane išli oni koji nisu imali izbora. Jer, nisu imali ni kore kruha – i kako je odlazak u partizane njihov protest protiv činjenice da žive

na rubu biološkog preživljavanja. Ferid je, međutim, živi dokaz da takve teze ne stoje – i da se partizanskom pokretu pristupalo zbog ideje. Jer, Ferid je bio dijete mostarskog kadije – i nije oskudijevao (barem za tadašnje prilike) ničim da bi bio prisiljen otići u šumu. A otišao je, kao uostalom i njegov stariji brat – kao što je otišao i Koča Popović (čija je obitelj imala pola Beograda), kao što je otišla i masa drugih.

Ali, ova knjiga je vrijedna pažnje i zbog onoga što je u njoj. Kada sam na promociju knjige pristao, mislio sam kako je ona još jedna dokumentacija o NOR-u iz prve ruke – dokumentacija kakvih sam imao u ruci dosta. No, nije. *Kuća mostarskog kadije* druga Ferida je neka vrsta osobne ispovijesti iz koje se iščitati dade i ono što u uobičajenoj povijesnoj građi čovjek ne može pronaći nigdje.

U pitanju su, da pojednostavim, i oduševljenja i razočarenja mlada čovjeka, kroz koja on prolazi zbog ideje u koju je zaljubljen. Oni, naime, koji prema NOR-u i partizanskom pokretu imaju pozitivan odnos, skloni su povjerovati da je tamo, među njegovim pripadnicima, uvijek i bezuvjetno vladala sloga i međusobna ljubav. Međutim, nije – i to se dosta jasno zrcali iz Feridova kazivanja. Ideja da, ali i ljudske nevjerice, sumnje, provjere, pa i nemilosrdnost su također bile dio i tog pokreta.

Kad čovjek na to, iz današnje perspektive gleda hladne glave, pa drugačije ni nije moglo biti. Jer, rat je – u ratu je dozvoljeno sve, pa i mogućnost da ti se u vlastite redove, kao i inače u životu, ubace trojanski konji – s tim da su posljedice takvih mogućnosti u ratnim uvjetima puno drastičnije od onih koje možemo pretrpjeti u uvjetima mira.

Ali, nije moralo biti ono što se događalo nakon rata – u uvjetima, dakle, kada su pripadnici partizanskog pokreta

funkcionirali kao nova vlast. No, obitelj mostarskog kadije iskusila je i tu stranu života. U zadnjem dijelu knjige, Epilogu, Ferid opisuje neposredno postratno vrijeme – i kalvariju svoje majke koja je u prvoj polovici četrdesetih, čini mi se 1942. godine, ostala bez vlastita doma – uzele su joj ga ustaše. Trpjela je, nakon rata vjerovala da će joj krov nad glavom dati „njezini“. Nažalost, morala se pomiriti s time da su se vremena promijenila – da su sada i „njezini“ stavili šešire i promijenili čurak. Za nju su, hoću reći, i od „njezinih bila zatvorena vrata – usprkos činjenici da je zbog odanosti ideji nazivana “crvenom kadijinicom”, usprkos činjenici da su se za tu ideju borili i dva njezina sina.

Na koncu, Feridovo kazivanje ima eseističku formu, formu književnog izričaja. Istoga je se može tretirati formom historijskog romana – jer se o historijskim faktima, kroz prizmu osobnog iskustva dakako, govori jezikom književnika. I, na toj mu formi, uz sve ono što su historiografski fakti, posebice čestitam. Jer, kazivanju romanopisca može se zahvaliti da se ova knjiga doživljava kao filmski scenarij – i da ju se zbog toga, bez ikakva opterećenja, čita oduška.

Mirko Pejanović, akademik

26.10.2015.

Buturović Ferid po rođenju Trebinjac, svoju antifašističku djelatnost kao mladi pripadnik naprednog omladinskog i komunističkog pokreta započinje u mostarskoj Gimnaziji. Tri puta je hapšen od ustaških i italijanskih vlasti. Tokom 1942. godine bio je zatočen u zloglasnom koncentracionom logoru Mamula kod Herceg Novog.

Odlaskom u partizane postaje borac X Hercegovačke brigade, herojske brigade, koja je sa svojim slavnim komandantom Vladom Šegrtom vodila borbu protiv okupatora od bitke na Sutjesci do borbe za oslobođenje Ljubljane i slovenskog primorja 1945. godine. Ferid Buturović Rido je nosilac "Spomenice 1941." i više ratnih odlikovanja.

Diplomirao je i doktorirao pravne nauke. Istakao se kao autor brojnih Unisovih ugovora s "Volksfagenom" i drugim inozemnim kompanijama. Od 70-ih godina XX stoljeća Unis postaje vodeća metaloprerađivačka i izvozna kompanija u Bosni i Hercegovini.

Životni put Ferida Buturovića od proganjaniog gimnazijalca u ilegalnom pokretu grada Mostara preko partizanske borbe na ratištima Jugoslavije do učešća u obnovi Bosne i Hercegovine i Jugoslavije sadrži veliko ljudsko iskustvo. Autor knjige "KUĆA MOSTARSKOG KADIJE" u formi memoara bilježi svoja sjećanja. U tim sjećanjima autor opisuje svoje životne prilike u porodici mostarskog kadije Ahmeta Buturovića. Feridov otac Ahmet Buturović bio je ugledni mostarski kadija. U onom vremenu je kadija

pripadao elitnom dijelu društva. Ferid Buturović je kao mladić odrastao u patrijarhalnoj porodici gdje je usvojio vrijednosti kulturne tradicije svog bošnjačkog naroda. U svojim sjećanjima Ferid Buturović posebno izdvaja poštenje koje je kao vrijednost ponio iz svoje porodice.

Lično poštenje i odanost ideji antifašizma, slobodi i ravnopravnosti građana i naroda učinili su Ferida Buturovića istaknutim borcem narodno-oslobodilačkog rata i antifašistom. Njegova sjećanja na ljudе, na događaje iz narodno-oslobodilačke i antifašističke borbe jesu dragocjen doprinos širenju spoznaje o jednom herojskom vremenu. U tom vremenu antifašističke borbe bile su ujedinjene sve društvene snage, svi društveni slojevi, pripadnici svih naroda i vjerskih zajednica. Svi ljudski potencijali su bili sjedinjeni oko ideje oslobođenja od fašističke okupacije, oko ideje novog demokratskog i pravednog društva.

Opisivanjem aktera u razvoju tog širokog antifašističkog pokreta biće od koristi, ne samo istorijskim istraživanjima, već novodolazećim mladim generacijama. Na primjerima odanosti ideji slobode mlati mogu naći inspiraciju svoje borbe za uzvišene ciljeve humanizma, socijalne pravde i demokratije. Vrijednostima herojske borbe za oslobođenje zemlje Ferid Buturović, svojim autentičnim opisima događaja i aktera, priređuje rukopis knjige pod naslovom "KUĆA MOSTARSKOG KADIJE".

Rukopis knjige preporučujem izdavaču i javnosti.

Profesor Ibro Bušatlija:

“Kao recentzent knjige Ferida Buturovića “Kuća mostarskog kadije” i njegov ratni i poratni saradnik u mogučnosti sam da potvrdim ono kako je on doživljavao svoju Skojevsku i partizansku mladost. S njim sam tokom svog djećaštva djelio radosti, zanose i oduševljenja partizanskom Oslobodilačkom borborom, trpio iskušenja i teško podnosio razočarenja zašto sve nije teklo onako kako smo željeli i za šta smo se borili...”

Svesrdno preporučujem knjigu “Kuća mostarskog kadije” čitateljima... Shvatam Feridovo konačno opredeljenje ka agnosticizmu i pacifizmu, mada je ono u opreci sa njegovim oduševljenje “crvenim zorama” koje zrače njegovim Skojevskim i partizanskim sjećanjima. Potpuno opredjeljen ka “crvenom” kome je posvetio cijelog sebe, na kraju - svoju knjigu posvećuje “veličanstvenim palim borcima Mostara”. U sjenci te posvete odvijaju se opisi “autentičnih” događanja koja čine građu njegove memoarske knjige u kojoj su “svi događaji istiniti a likovi autentični.”

...Potpuni tekst recenzije ustupiću pravovremeno izdavaču ove zapažene knjige”.

INDEX IMENA

A.

Aganović Aganuša i Sakib	9,12,21,23
Alikalfić Duje	46
Alikalfić Ibrica	31
Alikalfić, trgovac	46
Arap Alija	147
Arap Meha	86, 95, 164
Anđa, komšinica	51
Ante, dubrovčanin	89

B.

Bajat Nada i Nijaz	47
Balić Ismet	145
Balič Šefkija	58
Blagajac Aiša	76, 78, 79
Blagajac Muhamed	76
Blagajac Fatima	76
Blagajac Nazika	54,65
Bijedić Đemal	33
Bilanović Danilo	146, 153
Bokšić Mladen	37
Brkić "Lebro"	121, 122
Brkić Hivza	142
Bušatlija Ibro i Kana	21
Buturović Ahmet	10, 59, 74, 157
Buturović Aiša	80, 81, 125, 157
Buturović Fadil	I, II, III, IV, V
Buturović Hido	152
Buturović Zijo	152

C.

Cojla....	14, 16

Ć
Ćemalović Ekrem 53

Č
Ćemalović Enver 19, 140
Čorović Svetozar 48, 51, 116
Ćišić Aginica 50
Ćišić Ibro 115, 117, 118
Ćišić Remzija 46
Ćišić Sulejman 61
Ćišić Omer "Oma" 130
Čurić Muhamed 36

D.
Deronja Abaz 33
Durmo, podoficir. 133
Dilberović Ismet 140
Dilberović Uzeir 25
Djed 75, 78
Dvizac Meha 142

Đ
Đabić Reuf 16, 18, 36, 42, 59
Džikić Osman 48, 51, 65, 116
Džubur Lutvo 132, 134, 137, 138
Đubur Salko i Đefa 146

E.
Erceg Braco 67, 68

F.
Fejić Šefkija... 128
Filipović Ismet 31
Frko Ibro 11

G

- Gast, Radin 151, 157
Grebo Hama 33, 35, 64
Grebo Osa 65
Govorčin Rade 109, 111, 164, 166

H.

- Hadrović Esad 9, 21, 59
Hadžiomerović "Sipa" 30
Halilhođić Omer, Nijaz ,Belkisa 48
Hafiz iz Fazlagića, Kule 133, 134, 138
Hitler 48, 117, 131
Humo Avdo 137
Humo Esad 59, 141, 154

I.

- Idrizović, porodica 60
Ivo, učenik iz Dubrovnika 64, 66, 101, 102

J.

- Jasenjin 144
Jerkić Ivo 64
Jugović Enver 152
Jovanović Stevo 36, 86, 145
Jure, iz Posušja 95
Jovica, djete 78

K.

- Kalajdžić Azra 57, 142, 143
Kalajdžić Teufik 57
Kalajdžić Omer 10, 57
Kalajdžić Zehra 55, 56, 57
Kapor Čedo 67, 68, 73, 84, 153, 164
Kapor Lazo 152
Kapić "Zuca" 130

Karabeg Huso	25, 158
Knežić Drago	28, 121, 154
Konjevod Mirko	17, 25, 154
Krajina Pero	53
Krčmar Mišo,Radojka	57
Kuharski Braco	68
Kurtović, kuča na Pjescima	64
L.	
Lakšić Ahma "Brzi"	59, 68
Lenjin	11, 33, 87, 105, 108 ,109, 144
Lozo, porodica	46
Luiđi, italijan-partizan	89
M.	
Marič Husnija	73, 166
Majka Aiša	125, 157
Majakovski	144
Marx	37, 66, 108, 109, 144
Mehmedbašić Sule	28
Mićo,konjevodac "niotkud"	88
Mičunović Vule	153, 166, 171
Mihaljević Mile	106
Mile , iz Duvna	92, 94, 95, 105
Milićević Risto "Čičo"	24, 33
Mrkonjić Osman i Aiša	21
Mučibabić Dušan	39
Mujić Safet	32, 59, 65, 147
N.	
Novak, ranjenik	104
Nikolić Krsto	106
O.	
Osman, kapetan	132

P.

Palavestra Drago	53
Pavlović Šćepa	53
Peško Tanja	28, 142
Popović "Pop"	30
Popara Miro	33
Prstojević Slavko	34

R.

Radovan, komesar	151
Ružić Mile	128
Rajković "Muna"	130
Rizvanbegović Milina	142

S.

Salahović Zlata	142, 57
Salahović Bisera	57
Seferović Nusret	30, 59, 142
Seferović Mensur i Hida	59
Skočajić, učenik	47
Skiba Todor	34, 46
Staljin	13, 48, 105, 108, 138
Sulejman V.	157

Š.

Šabanac Mida	142
Šakotić Savo	152
Šantić Alekса	47, 48, 51, 56, 116, 124, 144
Šapuh Ema	21
Šegrt Vlado	131, 153
Šestić Salko	19
Šetka Ismet	108
Ševa Alaga	161
Ševa Devleta i Fatima	156

T.	
Tito	60, 112, 131, 132, 138, 141, 153, 164
Tikvina Keta	142, 144
U.	
Uzunović, porodica	60
V.	
Velagić Teofik	117
Vodnik Mustafa	195, 112
Vrgora Đevad i Ibro	34
Voloder Dervo	58, 61
Voloder Fadila	61
Vuk Hamid	16, 87, 145, 154
Z.	
Zalihić Mujka, Zehra, Remza	59
Zorić Cvijo	100, 108, 126, 147, 151,
Zuanić Ante	28, 87, 154, 158

SADRŽAJ

O autoru	3
Uvod	5

I. DIO

I. ILEGALAC	9
1. Aganuša i Sakib	9
2. Stan prokletih	12
3. Cojla	13
4. Otpadnik	15
5. Bojkotovani	16
5.1 Hamid Vuk	16
5.2. Haldun Hrvić	17
5.3. Reuf Đabić	18
II. PRIPREMA ZA ODRED	20
1. Shvatih istinu	20
2. Majka	21
3. Zaboravi	23
4. Čerkić	24
5. Baksuz	26
III OSTVARENJE SNA	27
1. U odred	27
2. Dobrovoljci	30
3. Fadilovi školski drugovi	31
4. Internacionala	34
5. Tako sam postao SKOJevac	36
6. Otac	38
7. Falake	41

8. Sveti Sava	42
9. Brankovac	43
10. U petsto kvadrata tri bogomolje.....	46
11. Sveti dani	48
12. Pod koprenom privida	49
13. Kone	50
14. Mahala naših pjesnika	51

IV RAT 53

1. Fašistički teror	53
2. Ramazansko sjelo	53
3. Novi prolom	55
4. Topli krug.....	55
5. U Čelovini	57
6. Mamula	57
7. Poslednja noć	58
8. Ima li kojeg vlaha	58
9. Crvena kadinica	60

V. KRENULO JE NAOPAKO 62

1. Neispunjena želja	62
2. Dodatna podvala	63
3. Naopako	64
4. Hama Grebo	64
5. Hamina istina	67

II DIO P A R T I Z A N

I. DOK TETURAM 73

1. S Čedom u bataljon	73
2. Djed	75
3. Prva najprva	79
4. Lomovi	84

II. S PUŠKOM I ČETOM	86
1. Četa	86
2. Borci Treće	88
3. Mile	92
4. Provjere.....	94
5. Mračnjaci	96
6. Himna mladosti	99
7. Napad na Kifino Selo	100
8. Sastanak Treće	106
9. Rade Govorčin	110
III DIO PACIFIST	112
1 Vodnik Mustafa	112
2 Ibro Ćišić	115
3 Poskok	118
4 Neretva	119
5 Plotun	122
6 Strah	123
7 Šefkija	126
8 Fazlagića Kula	131
9 Nezaborav	137
10 Kukun	139
IV DIO AGNOSTIK	149
1 Na kraju-kraj	149
2 Pramen plave kose	150
3 Prestravljen	152
4 Miting u oslobođenom Mostaru	153
5 Loza Buturovića	156
6 Ante	158
V DIO EPILOG	161
Recenzije	171
Index imena	183

